

Олександр Рубльов
(Київ)

ЗАХІДНОУКРАЇНЬСКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ТАБОРАХ ССРСР, 1930-ТІ РОКИ: ЛЮДСЬКІ БІОГРАФІЇ У КОНТЕКСТІ «ПЕРЕКОВКИ»

Rublov O. The Western Ukranian intelligentsia at camps of the USSR in the 1930th: people biographies in “reforge” context.

Using the little known archival documents including the one of the former special service of the USSR and Soviet Ukraine, the author depicted the camp period in the biographies of Western Ukrainian intelligentsia convicted by faked cases, such as “Ukrainian national center”, “Ukrainian war organization”, “Polish war organization” and others.

Розпочате у 1929 р. фальсифікованим «слідством», а невдовзі й судовим процесом у справі «Спілки визволення України» («СВУ»), цілеспрямоване переслідування тоталітарним комуністичним режимом української інтелігенції на початку 1930-х років дістало свій логічний розвиток у низці інших сфабрикованих «справ», серед об'єктів яких опинилися й віртуальні «Український національний центр» («УНЦ», 1931–1932) та «Українська військова організація» («УВО», 1932–1934).

З 1929 р. над усіма вихідцями з «недержавної України» на терені УССР¹ починають нависати лиховісні хмари. Тоталітарній системі, що набирала сили, вкрай потрібно було знайти достатню кількість «шпигунів», «диверсантів» та «шкідників», на яких можна було б перекласти власні злочини та економічні прорахунки. Наявність численного «контрреволюційного елементу», у свою чергу, виправдовувала диктаторський стиль керівництва державою й широкомасштабні репресивні акції, а також курс на самоізоляцію ССРСР від навколишнього світу і підтримування перманентного стану «фортеці в облозі». Теоретичним «обгрунтуванням» цих заходів була

відома сталінська теорія «загострення класової боротьби» під час будівництва соціалізму.

У підсовєтській Україні зручним матеріалом для таких інсинуацій були вихідці із західноукраїнських земель та їхні родичі за кордоном, листування з якими можна було подати як «зраду інтересів робітничого класу», «шпигунську кореспонденцію». До того ж, чимало галичан у минулому були стрільцями або старшинами австрійського війська, Українських Січових Стрільців (УСС), Української Галицької Армії (УГА), отже, за більшовицькою термінологією, брали участь у «контрреволюційних націоналістичних збройних формуваннях». Використовувався й факт переходу на польський бік двох бригад ЧУГА у квітні 1920 р., дарма що на території УССР залишалися саме ті, хто в часи польського наступу 1920 р. зберіг лояльність щодо совєтської адміністрації. Властиво саме з таких «цеглин» будувало ГПУ на початку 30-х років усі міфічні «контрреволюційні організації», де галичани (у різній пропорції) були неодмінною складовою ^{1А}.

Із зрозумілих причин вітчизняна література про гулагівський період біографій багатьох українських інтелектуалів не така й представницька. Влада у тоталітарному СССР «не заохочувала» до написання мемуарів людей, які пройшли тюрми й табори і, відбувши термін покарання, вийшли на волю. Жорстка цензура ретельно фільтрувала листування поміж в'язнями та їхніми родинами, отже, специфічна гулагівська епістолярна спадщина зовсім не багата. Лише за останні 10–14 років з'явилася можливість публікувати такі матеріали, що зберігалися у родинах репресованих чи виявлені дослідниками в архівах колишнього КГБ – в архівно-кримінальних справах засуджених ².

Серед мемуаристів відвертішими були ті колишні бранці ГУЛАГу, кому свого часу пощастило дістатися на Захід. Так, 1931 р. у львівському видавництві «Червона калина» вийшов друком тритомник белетризованих спогадів утікача з СССР Віталія Юрченка ³. Під цим псевдонімом виступав Юрій (Георгій) Карась-Голинський. Юнаком зустрівши добу Української революції і визвольних змагань 1917–1921 рр., він згодом учителював, врешті за «націоналізм» і «контрреволюцію» дістав три роки таборів і потрапив до ГУЛАГу, звідки втік до Львова ⁴.

1947 р. на Заході з'явилася знакова для вітчизняної історіографії книга Семена Підгайного (1907–1965) «Українська інтелігенція на Соловках» ⁵. Вартісні «Спомини» відомого майстра українського театру, провідного актора трупи «Березоля» Йосипа Гірняка (1895–1989), репресованого у справі «УВО», подають цікаві подробиці

«слідства» («бутафорного театру» – за мемуаристом) й перебування у ГУЛАГу⁶. Знаний дослідник комуністичного тоталітаризму в Україні, колишній в'язень сталінських таборів Григорій Костюк (1902–2002) висвітлив цю сторінку своєї біографії у відомих «Зустрічах і прощаннях»⁷. Майже одночасно зі спогадами Г. Костюка вийшли й мемуари колишнього табірника Олександра Канюки⁸.

Ці книги, особливо спогади С. Підгайного, дали потужний імпульс для публікації вже у незалежній Україні тритомника «Остання адреса» (1997–1999), де вміщено унікальні документи з архівів колишнього КГБ СРСР про побут і долю соловецьких бранців – українців⁹. А зовсім недавно з'явилося друге, доопрацьоване і доповнене, видання цієї книги (у двох томах)¹⁰.

У нашій розвідці на підставі опублікованих та архівних матеріалів зроблено спробу простежити й, по можливості, реконструювати гулагівську біографію певної частини уродженців західноукраїнських теренів, які були репресовані тоталітарним режимом у сфабрикованих справах «СВУ», «УНЦ» та «УВО». Адже для деяких західноукраїнських інтелігентів, засуджених у цих справах, земний шлях не закінчувався з оголошенням вироку (якщо це не була «вища міра соціального захисту»).

Так, для колишнього історика-марксиста, академіка ВУАН *Матвія Івановича Яворського* ув'язнення на Соловках стало тяжким випробуванням. За спогадами очевидців, перші півроку він страждав психічним розладом на ґрунті голоду, прагнув бути на самоті, всіляко підкреслював своє недоброзичливе ставлення до співробітників НКВД. С. Підгайний свідчив: «Я помітив, що Яворський раз у раз діставав з кишені маленькі шматочки хліба і їв. Він якось ненатурально зиркав на свої нари. Мені стало ясно. У Яворського була психоза голоду. Уся соловецька громада лікувала його. Ми приносили, що мали з їжі, і Яворський їв, а що не з'їдав, ховав у приголовку нар.

Минуло щонайменш шість місяців, поки вчений видужав [...].

Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї логі і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети й Москву, як Яворський. Він ніколи не цікавився, як виглядає, ходив завжди неголений, у ношеному роками «бушлаті» та черевиках фасону «Москва – Менськ». Ніколи і нікого не просив, нічого не домагався, бодай тих вигод, які можливі були хоч би в умовах Соловків. Завжди працював на загальних тяжких фізичних роботах»¹¹.

Виснажливе голодування й пов'язаний з цим хворобливий стан, а також зрозуміле бажання повідомити про себе закордонній громадськості проглядає у його письмовому зверненні (10 квітня 1933 р.)

до московського представника Міжнародного Червоного Хреста з проханням допомогти встановити контакт з його братом Іваном Яворським, інженером у Празі, та повідомити: «Що я [...] знаходжуся у Соловецькому таборі ОГПУ – на о. Соловках, перебуваючи у дуже тяжких матеріальних умовах, – прошу його допомогти мені посилками щомісячно таких продуктів, як: сало, сир, смалець, цукор, вівсяна крупа й бульйон – кістки, – крім того, буду дуже вдячний, якщо зможу потроху діставати шоколад й найдешевші цукерки для чаю, какао, часник і цибулю проти цинги, горох або рис, манну крупу, ковбасу, консервоване масло, лимонну есенцію, ячмінну каву дитячу, тютюн (найдешевший турецький разом з папером для куріння) або цигарки. Прошу повідомити йому, що навігація закривається 1 січня до 1 липня – на півроку, й не буде можливості мені отримувати посилок, тому я прошу поквапитися, аби надіслати їх хоча б три – чотири до 1 січня, забезпечивши мене на півроку таким чином й проти північних захворювань, зокрема цинги [...]. Залишаюся у сподіванні, що не відмовите у моєму проханні [...]. Ще прошу прислати мені крохмального борошна й сушеного винограду й малини на кисіль й взагалі сушених фруктів, як яблук, груш, фіг, необхідних мені проти цинги»¹².

Перебування у концтаборі було для Матвія Івановича насичене важкими роздумами про власне життя, долю України. Очевидно, у цей час відбулося й кардинальне переосмислення в'язнем своєї номенклатурно-советської біографії. Важко сказати, чи спливав у його пам'яті документ, підписаний ним 1 червня 1925 р. й направлений наркомун освіти України О. Я. Шумському: «Укрголовнаука подає до Вашого відома, що справу участі України в міжнародному тюремному конгресі в Лондоні 3.VIII. ц[ього] р[оку] розглянено... Президія Укрголовнауки ухвалила не брати участі в цьому конгресі з причини цілковитої протилежності нашої радянської виправно-трудової системи пенітенціарній буржуазній. Заст[упник] Голови Укрголовнауки *Яворський*»¹³.

На Соловках історик мав доволі часу для порівняння буржуазної та советської виправно-трудових систем. Частково ці роздуми знайшли відбиття у його мужній заяві від 30 червня 1936 р. до Центральної атестаційної комісії ГУЛАГ НКВД СССР: «Цим повідомляю, що я відмовляюся від заліків робочих днів не лише за минулий період, але й взагалі¹⁴. Я вважаю такий (залік) знуцанням над людиною, яку, як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спершу запроторює до в'язниці за те, що вона українець, який не підміняє любові [до] своєї батьківщини на російський патріотизм, підфарбований

«інтернаціоналізмом», – якого згадане правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення у таборі, в умовах важкої примусової праці на напівголодному пайку, у сітях огидної провокації й моральних гризот, – а після всього того воно, це правосуддя, обіцяє їй скоротити її повільне знищення, моральне й фізичне, – за умови т. зв. «перекування», тобто беззастережного самопідкорення цьому знищенню й підкупного славослів'я його політиці».

У цьому, порівняно невеликому документі, що мабуть-таки вагоміший його доробку «історика-марксиста», Яворський висловлював вкрай негативне ставлення до пануючого режиму: «Я особисто «перековуватися» не стараюся, боготворити «геніального (у тексті – «генерального». – *Авт.*), любимого, рідного вождя усіх народів» не бажаю та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях й таборах...». Закінчив свою заяву Матвій Іванович такими словами: «Я вважаю, що при такому стані справ в Україні для мене більше буде честі померти вже разом з ними у спільному нашому каторжанському житті, аніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, плазуючого перед сучасним Нероном та його преторіянцями, хамелеона, який захищається у захваті перед політикою національного гноблення й селянського грабунку у царстві – не соціалізму, що будуться, а – загальної брехні, провокації й сваволі»¹⁵.

Ув'язнений вважав за потрібне ознайомити із своїм листом якомога ширше коло товаришів по недолі, насамперед з земляків-українців. Підтверджує це й С. Підгайний, довільно переповідаючи текст цього документа: «Наближався кінець терміну ув'язнення. Яворський і тут лишився вірним собі. Незадовго перед кінцем терміну пише свого славетного листа Сталінові. Лист у копії (нелегально, звичайно) читала вся українська колонія Соловків [...]. Лист був короткий, але грізний. Це був вбивчий винувальний акт, складений українською нацією, в особі свого вірного сина, супроти Москви. Свій лист Яворський закінчував тим, що зрікався права звільнитись з тюрми доти, «доки Україною будуть правити Сталін з москалями»...»¹⁶.

Отже, наприкінці свого життєвого шляху М. Яворський, подібно до героя оповідання Е. Хемінгуея «Недовге щастя Френсіса Макомбера», випростав плечі і відчув себе вільною людиною. За С. Підгайним, академік «вважав себе за того, що завинив перед своєю нацією», а відтак: «Він щиро покутував свій гріх, підносячи голос за розп'ятий народ в оборону України»¹⁷. Зрозуміло, що після цієї заяви шанси Матвія Івановича вийти на волю, якими б примарними вони не

були до того, дорівнювали нулю.

Відповідними були характеристики Яворського табірним керівництвом. 26 січня 1936 р. начальник 8-го Соловецького відділення Біломорсько-Балтійського комбінату (ББК) НКВД СССР¹⁸ Пономарьов підписав таку атестацію ув'язненого: «ЯВОРСКИЙ Матвей Иванович, 1884 г. рождения, уроженец Галиции [...]. Осужден [...] на срок 6 лет, конец срока 10/III–37 г. В лагерь прибыл 10/III–32 г. Лич[ное] дело № 1870. Категория трудоспособности третья. Работая в лагере переборщиком овощей, к труду относился плохо. Трудовые нормы, хотя и выполнял в среднем на 125%, но не при удовлетворительном качестве [...]. Замечен в хищении картофеля, за что и снят с работы, и с 25/III–35 г. не работает из-за отсутствия работ. В культмассовой работе участия не принимает [...]. Во время нахождения в лагере проявил себя как убежденный националист и непримиримым по отношению к Соввласти. Считает себя идеологом укр. марксизма и профессором социологии. Держит связь исключительно с украинцами, окружая себя враждебно настроенными элементами по отношению к партии и Соввласти (Ильницкий, Бабьяк, Кубрак и др.), с которыми ежевечерно собираются и ведут а/с суждения»¹⁹.

Стисла характеристика Яворського від 1 червня 1936 р. стверджує: «За время пребывания в ББЛАГ з/к ЯВОРСКИЙ проявил себя с отрицательной стороны, неоднократно нарушал лаграспорядок, объявлял голодовки, группирует вокруг себя к-р элемент, является убежденным националистом, к-р настроенным против всех мероприятий партии и правительства»²⁰. Звертає на себе увагу згадка про «неодноразові голодування» історика, що оголошувалися з політичних мотивів – як протест проти несправедливого засудження та нелюдських умов утримання.

У меморандумі на М. Яворського від 22 березня 1937 р., складеному 3-ю частиною 8-го Соловецького відділення ББК, подано його розгорнуту узагальнюючу характеристику: «ЯВОРСКИЙ считает себя идеологом украинского марксизма [...]. В лагере, не стесняясь, критикует идеологию большевизма, выдвигая ряд принципиальных положений, отвергающих основные моменты политзанятий, проводимых с лагерниками [...]. Советскую действительность ЯВОРСКИЙ рассматривает как узурпацию прав украинского народа Москвой и Центральным Комитетом ВКП(б), направляющим колониальную политику в отношении Украины [...]. За время своего пребывания в лагере проявил себя убежденным националистом. Вокруг себя ЯВОРСКИЙ все время группировал контрреволюционно-националистически настроенных украинцев, среди которых

пользовался большим авторитетом»²¹.

Соловецьке ув'язнення було часом фахового «дозрівання» Яворського-історика. Позбавлений усіх чинів, зганьблений й нещадно критикований офіційною советською пропагандою, він силою обставин змушений був вдатися до ревізії свого життєвого шляху й світоглядних позицій, закрити очі на власну трагедію й спробувати натомість осмислити трагедію усього українського народу, що так і не спромігся відстояти власну державність у 1917–1921 рр., потрапивши під чужоземне ярмо, ледь завуальоване інтернаціоналістською риторикою. Прокинулася приспана за ситих номенклатурних часів совість, докори сумління не давали спокою ні вдень, ні вночі. Як результат – вчений, за спогадами С. Підгайного: *«Годинами сидів понуро і не говорив ні з ким ні слова. Раптом зскакував, діставав грубий зошит і писав. Усе написано на острові стосувалося тільки проблем буття української нації. Він розробляв схему історичного процесу України, працював над загальними проблемами соціології та філософії історії»*²².

Яворський-в'язень повільно, але неухильно доростав до масштабів віртуального Яворського, лідера й ідеолога «яворщини», якого створила й залюбки таврувала комуністична пропаганда. За певних сприятливих умов уявний, пропагандистський Яворський і реальна людина мали співпасти. І якби історик пощастило опинитися в еміграції, немає сумнівів, що лави закордонних українознавців – нещадних критиків советського тоталітаризму (І. Багрянний, Г. Костюк, С. Підгайний) дістали б у його особі солідне підкріплення. Використовуючи висловлювання С. Єфремова щодо творчості М. Хвильового, що той, мовляв, мав дані «виписатися на публіциста», якби не комуністична цензура²³, висловимо припущення, що й М. Яворський – «академік» від партноменклатури – міг «виписатися» на серйозного дослідника вітчизняного минулого.

Нотатки, що їх вів історик на Соловках, вочевидь могли стати легкою здобиччю енкаведистів. Аби не дати можливості скористатися з цих, фатальних для нього, «речових доказів», історик пішов на знищення своїх записів²⁴. Втім, перманентна фіксація табірною адміністрацією висловлювань Яворського дозволяє бодай фрагментарно реконструювати тогочасні погляди опального академіка. Значний інтерес, зокрема, становлять його оцінки ССРСР як одного великого – суцільного «табору», чергового – на більшовицький кшталт – видання «тюрми народів»²⁵. Ця ідея – про Советський Союз як «велику зону» й конкретні місця позбавлення волі політичних противників режиму як «малі зони» – дістала свій повноформатний

розвиток й була виразно артикульована вже за часів «класичного» совєтського (в тому числі й українського) дисидентства 50–70-х років.

Довкола академіка наприкінці 1935 р. згуртувалася група українців-галичан, яку у таборі доволі слушно охрестили «Галицьким бюро». Увечері, після виснажливої праці, в'язні-галичани обговорювали переважно політичні питання, нещадно критикували національну політику ВКП(б) в Україні, висловлюючи жаль, що не вдалося відстояти національну державність під час визвольних змагань 1917–1921 рр. Колишні «радянці» чи націонал-комуністи проходили прискорений курс національно-патріотичного виховання. Жваво обговорювався механізм фабрикації енкаведистами «справ» проти української інтелігенції – «СВУ», «УНЦ», «УВО» та ін., тим більше, що «людського матеріалу» із власним гірким досвідом «слідства» й засудження за участь у віртуальних «контрреволюційних організаціях» на Соловках не бракувало.

Із розрізнених фрагментів окремих біографій вимальовувалася доволі виразна суцільна картина тоталітарного терору більшовицької Москви в Україні. Нові партії бранців-українців, що регулярно надходили до мережі ББК НКВД, постачали не лише чергові численні історії про особисті трагедії й кривди, але й свіжу інформацію щодо ситуації в УССР. М. Яворський говорив товаришам по недолі, що в разі нового слідства він докладе усіх зусиль, аби розбити легенду про «УВО», яку створив НКВД²⁶.

Серед соловецьких в'язнів – галичан не бракувало духовних лідерів, довкола яких утворювалися неформальні осередки ідейного спротиву владі, що перетворювалися для багатьох бранців сталінської системи на справжню школу виховання свідомих українців. Одним з таких неформальних лідерів був Михайло Йосипович Ящун (1895–1937), колишній старшина австрійського війська та УГА, в УССР – економіст Вукопромади у Харкові, засуджений у справі «УВО» на 10 років таборів²⁷.

Вочевидь, як людина, раніше пов'язана з більшовицькими розвідувальними службами, М. Ящун під час попереднього «слідства» погодився на запропоновані йому «правила гри» й визнав себе винним, помилково вважаючи, що фальшиві свідчення підуть на користь ССРСР й зашкодять «буржуазно-поміщицькій» Польщі. Втім, соловецьке ув'язнення (з 21 листопада 1933 р.) стало для нього справжнім прозрінням. Табірна характеристика від 26 травня 1936 р. – промовисте тому підтвердження: «В лагері не работает. Настроен к-р, критикует политику партии и правительства Соввласти – высказывает свое яркое враждебное настроение»²⁸.

Яскрава особистість, він привертав особливу увагу адміністрації табору, яка намагалася знати все про його контакти і розмови. Значний інтерес представляють думки в'язня щодо мотивів власного арешту й засудження, залаштункових механізмів справи «УВО» та й ширше – трагедії галицької еміграції в УССР: «У міжнародному відношенні потрібно було створити тісний союз з Польщею, спрямований проти Німеччини, для чого слід було усунути усі елементи, які були вороже налаштовані щодо Польщі. Такими елементами, з точки зору Соввлadı, виявилися в першу чергу емігранти з Західної України». У даному разі Ящун несамохіть завищував інтелектуальний рівень сталінського керівництва – такими глобальними категоріями воно та його репресивний апарат не оперували у своїй щоденній каральній діяльності.

Більш наближеною до реалій життя й справжніх мотивів дій режиму була така його оцінка: «Партія і радвілада провалилися з колективізацією та хлібозаготівлями. Безпосереднім наслідком цього провалу став голод в Україні, у чому була винна винятково сама партія, але потрібно було відвести удар обурення мас у бік [...]. Слід було найти винуватця, але, оскільки винуватцем була сама ж соввілада, то нашвидкуруч було створено штучну організацію, на яку й малося на увазі спрямувати обурення мас».

В'язень акцентував увагу на непересічній ролі уродженців західноукраїнських земель у суспільно-культурному житті УССР, що спричинило, мовляв, особливо жорстокий удар влади проти них: *«Приїзд в Україну галичан й посідання ними деяких командних висот культурного фронту було не вигідне для великодержавної політики, що її проводила Москва, й тому потрібно було усунути галичан, які є справжніми провідниками розвитку української культури. Москва не зацікавлена у такому розвитку, й гасла, що їх випикує партія щодо розвитку української культури, є ширмою, за якою відбувається русифікація України. Арешт галичан – це є продовження політики царату, знищення й пригноблення нацменшин. Росія завжди славилася кріпосницькою й жорстокою розправою, й цю жорстокість вона застосовує [...] в даному випадку до галичан»*²⁹.

М. Ящун цікавився й міжнародною політикою, отримуючи інформацію про події за кордоном винятково з офіційної советської преси. Очевидно, він пов'язував можливість дострокового звільнення з прихильною для України зміною співвідношення сил на європейській арені та ймовірним крахом сталінського тоталітарного режиму. Доводилося, як і багатьом інтелектуалам того часу, читати «між рядками» повідомлень советських часописів, шукаючи у них зерна

істини та фільтруючи звичну пропагандистську риторіку: *«З величезною увагою Ящун читає усі центральні газети і з цюнайдрібніших повідомлень робить свої висновки. Чим більше знаходить він у закордонних телеграмах й цитатах з буржуазної преси ворожих ССРСР натяків, тим крацій у Ящуна настрої».*

Наприкінці листопада 1934 р. він розмірковував над впливом репресій проти галичан у підсоветській Україні на ставлення української громадськості Східної Галичини до ССРСР і компартії: *«У Західній Україні становище різко змінилося. Раніше вона являла собою дійсно «плацдарм» – советський. Советський Союз користувався великою симпатією у Західній Україні. Після нашого процесу (у справі «УВО». – Авт.) стан різко змінився. Після оголошення нам вироку я якийсь час продовжував сидіти в ОГПУ. Місяця півтора по тому мене викликав уповноважений ГПУ й повідомив мені, що у Львові здійснено замах на представника советського Повпредства, причому він дав мені зрозуміти, що це розглядається як дія у відповідь за результатом нашого процесу. Раніше у Західній Україні комуністична партія користувалася великим авторитетом, але тепер цей стан змінився».*

Ці висловлювання М. Ящуна легко перевірити за реальними фактами, а відтак – з'ясувати автентичність наведених оцінок. Отже, рішення у «справі» М. Ящуна Судова трійка при Колегії ГПУ УССР винесла 23 вересня, а напад на Консульство ССРСР у Львові, здійснений бойовиком ОУН, і вбивство консульського працівника О. Майлова сталися 21 жовтня 1933 р. Цілком ймовірно, що до середини листопада 1933 р. (21 листопада Ящун вже прибув на Соловки) згадана ним розмова зі слідчим ГПУ могла відбутися. Відтак з більшою довірою сприймається й висновок Ящуна: *«Зміна ставлення до Советського Союзу в Західній Україні пояснюється головним чином тим, що советські симпатії, які розвинулися в Західній Україні, були заглушені низкою репресій, до яких вдалася совлада [...] у двох процесах. Перший пов'язаний з іменем Сфремова, а другий – з УВО»*³⁰.

8 жовтня 1934 р. в одній із бесід з товаришами по недолі М. Ящун зауважив з приводу агітпропівського повідомлення у советській пресі щодо наявності у тюрмах Польщі 50 тис. ув'язнених: *«Бідна Польща, – а у нас у ББК ув'язнених ун'ятеро більше, а скільки ж таких ББК?»*³¹. Він же висловлював припущення, що в ССРСР в'язнів, напевно, стільки ж, скільки у всій Польщі населення. Та й взагалі, стверджував колишній харківський економіст (до речі, поділяючи з цього приводу погляди М. Яворського), усе життя Советського Союзу – це табірне життя, точнісінько така ж брехня на

кожному кроці, така ж «туфта» в усьому, така ж підла шпигунська система й такий самий голод: *«СРСР – це справжня єдина неподільна матінка Росія, лишень у сто разів гірше старої царської, оскільки у царській Росії не було такого беззаконня, терору й знищення інших національностей, як в СРСР. Советська влада останніми роками, починаючи з 1927, перетворилася на контрреволюційну владу, у порівнянні з якою навіть контрреволюційні кола в еміграції – культурніші, оскільки більшовики – азіатські дикуни»*³².

Відбував покарання на Соловках й голова Спілки революційних письменників «Західна Україна», відомий пропагандист «досягнень» УССР та СРСР серед західноукраїнської еміграції у Канаді і США *Мирослав Ірчан*. Його постать також привернула увагу С. Підгайного, який дав виразну характеристику літераторові, виходячи з власного життєвого (в тому числі й харківсько-соловецького тюремно-табірного) досвіду: *«1933 року в Харківській пересильній тюрмі поруч зі мною, в набитій людьми камері, сиділо двоє українців, з трохи відмінною від нашої вимовою. Ці два молоді кремезні хлопці були шахтарями і походили з Канади. «Так, дорого б я дав, щоб зустріти того милого товариша Ірчана, що розпинався та розхвалював у Канаді той рай, який він тут з більшовиками створив», – говорив один з них, і обличчя йому кривилося. Виявилося, що завдяки Ірчанові, кілька сот українців з Канади, повіривши його обіцянкам, подалися [...] будувати на Україні соціалізм та зажити на власній землі щасливим і радісним життям»*.

Реалії казарменого соціалізму, критика українськими канадцями антиукраїнського курсу сталінського керівництва, їхнє бажання повернутися до країни «капіталістичного рабства» спричинює репресії проти них – небажаних свідків й носіїв критичної інформації, яких тоталітарний режим прагнув будь-що утримати на теренах «батьківщини трудящих», змусити відмовитися від іноземного громадянства й обернути на слухняних пропагандистів «досягнень СРСР».

Проте й вірна служба владі, щире прагнення поєднати інтернаціональну комуністичну й національну українську ідеї не зустріли адекватної оцінки з боку партійно-державного керівництва. Вже 1934 р. М. Ірчан опинився у мережі ББК НКВД СРСР, а 1936 р., за С. Підгайним, потрапив на Соловки: «Згодом, очевидно, й сам Ірчан побачив, що той рай не такий, як йому видавався спочатку. 1936 року він і сам з'явився на соловецьких горизонтах [...]. Я не нагадав йому ні «Пляцдарму», ні завербованих канадійців. З нього було досить. Смутний і розгублений, вимірював Мирослав Ірчан на прогулянках

соловецький Кремль і в очах йому лежав глибокий сум»³³.

Сумувати Ірчанові було за чим. У жовтні 1934 р. 4-те відділення ББК зафіксувало розповіді драматурга про його сите догулагівське богемне життя, серед яких була й згадка, що лише відсотків за постановку того ж схематично-пропагандистського «Плацдарму» він отримав 32 тис. рублів. Забезпечене життя перервав лише арешт: «Маючи багато грошей, я вів красивий спосіб життя, двері моєї квартири завжди були відкриті для всіх. У мене збиралися знайомі письменники, артисти, художники. Я працював у редакції журналу (у часописі «Західна Україна». – *Авт.*) й допрацював до того, що увесь склад редакції був арештований. Останнім часом я залишився майже один [...], без співробітників. Напередодні дня арешту я пішов до секретаря ЦК партії, змалював йому становище з журналом й пояснив, що його доведеться закривати за відсутністю співробітників. Тов. ПОСТИШЕВ, з яким я розмовляв [...], дуже щиро запевнив мене, що в усьому мені допоможе, дасть людей й т. і. Коли я вийшов з приміщення, то відчув, що мене хтось бере за руку й потім питає мое прізвище, а коли я назвав себе, то незнайомиць запропонував сісти мені в автомобіль, й мене повезли до ГПУ»³⁴.

Адміністрація табору, її «культурно-виховна частина», здійснили спробу використати мистецький талант М. Ірчана і видатного вітчизняного режисера Леся Курбаса у своїх цілях. Однак, вона виявилася безрезультатною – робота митців не вписувалася у гулагівські вимоги. У спецзведенні 3-ої частини 4-го відділення ББК від 15 серпня 1934 р. йшлося: «По инициативе лагерной администрации л[агерного] п[ункта]»³⁵ № 5 Унижма, где содержатся з/к КУРБАС [...] и ИРЧАН-БАБЮК [...], последние воспитанья были использованы [...] для оформления клубных выступлений на л/пункте, т. к. з/к КУРБАС и ИРЧАН в прошлом являлись квалифицированными специалистами, и первый из них был народным артистом Республики и режиссером ряда крупных театров, а второй – автором ряда пьес [...]. Между тем, на практической работе в лагерных условиях оба они, как КУРБАС, так и ИРЧАН-БАБЮК, проявили полное отсутствие понимания лагерных интересов и замыслов в постановках, которые могли бы вызвать интерес в лагерной массе или могли бы служить агитационным моментом в осуществлении задач, проводимых руководством ББК»³⁶.

Тим не менше комуністичне минуле й життєвий досвід М. Ірчана, пов'язані з обслуговуванням ідеологічних потреб партійно-державної верхівки, чи, можливо, його бажання покращити умови власного утримання або здобути дострокове звільнення, штовхнули

його і в місцях позбавлення волі на співробітництво з табірною адміністрацією, яка використовувала літератора для висвітлення настроїв ув'язнених, зокрема, М. Ящуна³⁷.

У контексті такої «моралі», за якою навіть репресований комуніст залишається «позаштатним чекістом», треба розглядати і власноручні «свідчення»³⁸ М. Ірчана під назвою «Українська Військова Організація», написані ним 22 травня 1934 р. у табірному підпункті «Південна Губа». Цей текст про «контрреволюційну діяльність» у підсовєтській Україні перекинутих з-за кордону «членів УВО» не відзначався оригінальністю й виконаний у цілому за відомими «лекалами» ГПУ УССР: «Метою УВО в Сов[єтській] Україні було повалення совлади, відрив України від ССРСР й створення буржуазної демократичної республіки. Для здійснення цієї мети – УВО у своїй роботі вдалася до всіх засобів, які шкодили компартії та совладі».

Але далі (ймовірно, маркуючи для прийдешнього об'єктивного слідства свою непричетність як до справжньої, так і вигаданої «УВО») віртуальний «увіст» М. Ірчан робив досить цікаву ремарку: «Оскільки УВО була глибоко законспірованою організацією, *я особисто* на волі багато про що не знав й *більше дізнався під час слідства*»³⁹ (виділення наше. – Авт.). У цьому контексті двозначно сприймається й подальша фраза Ірчана: «У всіх своїх злочинах я щиро зізнався на початку слідства, розкрив усе, що мені було відомо про УВО в УССР та за кордоном, причому показав на всіх тих членів УВО, яких я знав й які ще не були арештовані»⁴⁰. Отже, ув'язнений відразу «зізнався» у всьому, навіть тому, що стало йому відомим лише згодом – «під час слідства».

Втім, кінцівка документа виписана майже натхненно, у стилі каяття «смиреного грішника», який усвідомив власні незліченні провини перед більшовицькою владою й готовий їх спокутувати та «перекуватися» на лояльного громадянина ССРСР: «Мій шлях контрреволюціонера був дуже болісний для мене. Весь час я боровся з собою, але ніяк не міг вилізи з цього багна. У моїх творах (15 основних книг, 76 назв, що з них деякі перекладені 14 мовами) немає жодного контрреволюційного, націоналістичного слова й про них зовсім не було розмови під час слідства. З іншого боку, я виконував доручення контрреволюційної організації та був її членом. Ганебний шлях, що на нього я сьогодні оглядаюся з відразою...

Арешт й покарання я сприйняв з полегкістю. На волі я надто багато страждав, очікуючи арешту. Тепер я твердо упевнений в тому, що, якщо лише дозволить моє здоров'я й я закінчу своє покарання, я повернуся з таборів зовсім новою людиною й справою доведу, що на старий шлях контрреволюціонера мене не поверне ніяка сила. На

заслужене моє покарання я дивлюся як на моє нове народження»⁴¹.

Попри вірнопідданські декларації й реальну співпрацю зі слідством, а згодом й табірною адміністрацією, Ірчан не користувався стовідсотковою довірою гулагівських чиновників⁴². Інформація, що накопичувалася у його табірній справі, засвідчувала виразну еволюцію колишнього щирого комуніста та полум'яного советофіла у бік національного самоусвідомлення, хоча погляди Ірчана не виходили за рамки націонал-комуністичних переконань.

Так, агентурна записка СПВ 3-ої частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВД від 14 квітня 1936 р. стверджує, що Ірчан почувается пригніченим, задумується над тим, чи варто взагалі жити далі. Своє ув'язнення й засудження літератор пов'язував зі свідомою політикою, яка мала на меті ліквідацію цілого прошарку вітчизняної комуністичної інтелігенції походженням з Західної України, а її чільним виконавцем та речником називав П. П. Постишева.

В'язень вважав, що такими діями советська влада знищує творчі сили, які були б корисними під час будівництва соціалізму. Надзвичайно гнітюче впливала на нього табірна атмосфера й «моменти масового скупчення кримінального елемента», зокрема у театрі чи під час зібрань. У записці наголошувалося: *«У таборах він вперше зіткнувся з цим елементом й на нього сильно подіяло [...], що Совлада вважає цей елемент більш близьким собі, аніж осіб, яких засуджено за так званими к-р статтями. Заявляє, що виправно-трудова політика у таборах не дає ніякого позитивного результату»*⁴³...

Важкий гріх «советофільства», власного засліплення «радянщиною», внаслідок чого загинула майже уся його родина, спокитував на Соловках й *Антін Володиславович Крушельницький*. С. Підгайний свідчив: «Сумної слави зажила в очах української громади родина відомого на Західній Україні письменника Крушельницького. «Из прекрасного далека» Крушельницький почав був захоплюватись большевизмом. Повірів у щирість большевицького протегування українській культурі. Видавав у Галичині просоветський журнал «Нові шляхи» і, нарешті, вважаючи советську Україну землею обітованою, покинув разом з своїми синами й дочками Західну Україну.

Доля тяжко помстилася над талановитими синами старого Крушельницького. Ще до вбивства Кірова їх разом з батьком заарештовано. Коли ж після смерти Кірова влаштовано було гекатомбу над могилою цього сталінського посіпаки, братів Крушельницьких розстріляно, як «диверсантів і шпівнів», що ними вони, звичайно, ніколи не були. Тяжко зажурений, геть посивілий і змучений батько-

Крушельницький, ледве пересуваючи ноги по темній камері, жив у соловецькому Кремлі. Єдиною втіхою для батька була донька, що так само сиділа тут же в Кремлі й працювала за молодшого лікаря в соловецькому госпіталі»⁴⁴.

Згадка мемуариста про страту братів Крушельницьких потребує уточнення. Крушельницьких «брали» у два прийоми: у ніч на 6 листопада (*Антон Володиславовича, Івана й Тараса*) і в грудні 1934 р. (*Богдана, Остапа й Володимиру*). 13–15 грудня 1934 р. у Києві відбулася виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В. В. Ульріха. 17 грудня на підставі її рішення у першій «кіровській хвилі» було убито 28 представників української інтелігенції, в тому числі двох синів А. В. Крушельницького – Івана і Тараса. Решта ж родини – батько, донька й сини Богдан і Остап були засуджені й відправлені для відбуття покарання до ББК НКВД СРСР, де сім'ю свідомо розділили⁴⁵. Відтак з батьком на Соловках перебувала лише донька Володимира. Цим і пояснюється ненавмисна помилка С. Підгайного.

За спогадами очевидців, Антін Володиславович на роботу не ходив. Його психіка не витримала страшною трагедією: «Виглядом і поведінкою виказував душевнохворого: ходив і говорив, що має страшенно багато роботи, просив паперу, хоч якого – хоч газетного, на ньому можна писати поміж рядками, – аби скінчити повість «Батьківщина». Свідомість уже не могла переносити болю, і в хворому мозку вже не відбувався коlobіг живої думки. Залишались тільки нав'язливі ідеї, рефлексії, рятівні ілюзії»⁴⁶.

У родичів А. В. Крушельницького зберігся один лист від нього 1936 р. зі зворотною адресою: «АК СРСР, Кировская железная дорога, Кемь порт, 8 отделение ББК НКВД». Це приватний документ болю, хоча адресант, ймовірно, особисто й не усвідомлював цього – спрацьовували залишки захисних сил виснаженого організму: «Що написати вам про себе? Живу, як можу. Тримаюся. Бідую з харчами. Від 15.ІІ. харчуюся окремо. Не вмію розділити пайка на 15 днів. У другій половині лютого треба було 6 днів їсти раз в день і по три ложки кукурудзяної крупи на півгорнятка води. Розуміється, це моя вина, що не хазяйнуватий. І варити мені важко. Переписую роман – 30–50 сторінок в день. А тут відривайся на довгий час до кухні, вари, мий посуд, журися, щоб посолити. І як скомбінувати горох із гречаною кашою (найліпша страва! [...])»⁴⁷.

Однією з форм активного спротиву репресованих тоталітарній системі були численні втечі з місць позбавлення волі⁴⁸. Непоодинокі такі випадки, жоден з яких, щоправда, «не закінчився щасливо», згадує

С. Підгайний⁴⁹. Виразне прагнення самовільно залишити пенітенціарні заклади продемонстрували й окремі репресовані галичани. Так, 20 травня 1934 р. близько восьмої ранку з пароплава «Слон», що стояв у пристані острова Революції, скориставшись недбалістю охорони, утік *Олексій Яворський*, якого мали переправити на Соловки із спеціальною вказівкою ГПУ УССР щодо утримання його за умов *«особливо суворої ізоляції»*. Очевидно, що вимога щодо суворої ізоляції О. Яворського пов'язувалася із тим, що був він носієм секретів советської розвідки, але аж ніяк не «польським агентом»⁵⁰.

Завдяки надзвичайним заходам з мобілізацією тюремників та добровільних помічників з місцевого населення приблизно о 15-й годині того ж дня втікача затримали на острові Революції поблизу тамтешньої радіостанції й під посиленням конвоєм відправили до слідчого ізолятора м. Кемі⁵¹.

Важко навіть сказати напевно, чи мав цей колишній розвідупривіць чітко окреслені план і мету втечі (фантастичним виглядає припущення, що він прагнув захопити приміщення радіостанції й вийти в ефір на закордон з якимось повідомленням, – спробу втечі О. Яворський надріз відмовився коментувати, обмежившись загальниками, що вважає себе повноправним громадянином СССР, а своє засудження – *«абсурдом і нісенітницею»*). Ймовірно, що тікати колишньому науковому співробітнику Національної бібліотеки України було просто нікуди (не до «буржуазної» ж Польщі, яку він поборював ледь не все своє свідоме життя!), а його ескапада була демонстративною вихваткою – протестом проти заподіяної йому «своїми» образи й несправедливого покарання. Він неодноразово повторював, що при першій можливості повторить спробу втекти, оскільки має досвід втеч із тюрем за кордоном.

Цей переконаний галицький комуніст у соловецьких умовах також швидко дозрівав до стану свідомого українця, ревізуючи свої колишні комуністичні погляди. Довідка на ув'язненого О.К. Яворського (напередодні його страти), підписана начальником Соловецької в'язниці І. А. Апетером у жовтні 1937 р., стверджувала: «Агент польской дефензивы, занимавшийся организацией и переброской на территорию УССР боевиков-повстанцев и шпионов из Польши. Являлся одним из руководителей Киевской организации «УВО». Ведал всей повстанческой работой по Правобережью Украины [...]. При препровождении в Соловки номерным заключенным (под № 10) в момент его конвоирования в г. Кемі бежал из-под стражи, был задержан.

Находясь в Соловецкой тюрьме ГУГБ, ведет себя враждебно, систематически наносит оскорбления надзорсоставу. При входе к нему в камеру надзорсостава неоднократно бросался на надзирателей с попытками избиения, демонстративно угрожая, что кончит жизнь самоубийством, если не будет разрешен вопрос об изменении режима. Нарушает правила внутреннего распорядка, подвергался заключению в карцер сроком на 5 суток»⁵²...

Невдалу спробу втекти з місць позбавлення волі зробив і колишній член Спілки революційних письменників «Західна Україна» *Іван Ткачук*. 7 січня 1936 р. він самовільно залишив табір, але невдовзі був повернутий до нього й за рішенням табірному суду отримав додаткових три роки позбавлення волі за спробу втечі (що приєднувалися до тих п'яти років, які – як покарання за приналежність до «УВО» – визначила йому 26 лютого 1934 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УССР)...

Розташування таборів – відділень ББК у несприятливій для людського життя місцевості, серед лісів та боліт, з нечисленним автохтонним населенням, яке до того ж обов'язково мало повідомляти «органи» про всіх підозрілих осіб, – усе це, якщо й не виключало взагалі спроб в'язнів втекти, то принаймні вкрай ускладнювало такі намагання й майже стовідсотково прирікало їх на невдачу. Як пригадувала донька *Якова Струхманчука*, «в'язням не заборонялося виходити із зони, оскільки втекти звідси було неможливо – довкола озера та непрохідні болота, в яких легко втопитися»⁵³. Втім, і за цих складних умов траплялися щасливчики, яким поталанило не лише подолати усі перешкоди й небезпеки, але й дістатися на Захід.

Гулагівські маршрути поодиноких членів Спілки «Західна Україна» на якийсь час перетнулися у Дмитрівському таборі НКВД СРСР (Дмитлазі) на будівництві каналу Москва-Волга. Тут працювали *Федір Малицький* та *Микола Марфієвич*. Через півстоліття Ф. Малицький згадував: «При управлінні будівництва виходила газета «Перековка», яка відбивала хід будівництва на всіх дільницях, закликала будівників до виконання й перевиконання планів, а також висвітлювала культмасову роботу, зокрема роботу по перевихованню табірників. У редакції газети працювали кваліфіковані журналісти...»⁵⁴.

До складу табірних газетярів потрапили й харківські члени літорганізації – *В. Бобинський* та *В. Гжицький*. Як згадував останній, «ми... в 1934 році опинилися в Дмитрові, в редакції однієї газети «Перековка», в дуже мізерному амбула. Редагували ми неграмотні дописи численних кореспондентів-лагерників, правили коректуру, ось і вся наша робота. В тій редакції я покинув Бобинського в 1934 році.

*Восени цього року я був переведений на Північ»*⁵⁵.

Причини переведення з'ясовує табірний щоденник *Остаса Вишні*, де 11 серпня 1934 р. (В. Гжицький дещо помилився у часі) занотовано: «Зустріч з Гжицьким. Коли мені сказали, що прибув Гжицький, я ніяк не міг зрозуміти – в чім річ? Знаю, що Гжицький в Дмитлазі, працює в редакції, і напе вам – Чиб'ю. Виявилось, Гжицький в Дмитлазі подав докладну записку про те, щоб видавати там газету українською мовою, обстоював це, агітував і т. д. Ну, й зрозуміло – Ухтпечлаг! А Ухтпечлаг вважається для всіх лагерів за пугало, за лагерь штрафний і т. д. Ах, який наївний Гжицький!»⁵⁶.

В Ухто-Печорському таборі НКВД СРСР відбували покарання також артист «Березоля» *Й. Гірняк* та науковець *В. І. Романишин*, засуджені у справі «УВО»⁵⁷. А 28 квітня 1935 р. із Москви начальникові обліково-статистичного відділу УГБ НКВД УССР було відправлено повідомлення про постанову Особливого наради при НКВД СРСР від 26 квітня у справі *І. М. Сірка* (три роки виправно-трудоих таборів) із вказівкою відправити засудженого з першим етапом, що відходить, у розпорядження керівництва Управління Ухтпечлагу, м. Чиб'ю, із взяттям його «на особливий облік». Невдовзі колишній молдавський партійний лідер долучився до гурту українців у цьому «штрафняку»...

Ті ж члени Спілки «Західна Україна», які залишилися у Дмитлазі, – *Ф. Малицький* й *М. Марфієвич* – витягли «щасливий квиток» на лотереї життя: восени 1936 р. у зв'язку із завершенням будівництва вони були звільнені і в подальшому їх обминув повторний арешт та ймовірна загибель⁵⁸.

Толерантніший до ув'язнених режим Дмитлагу зафіксував *Остас Вишня* на підставі розповідей В. Гжицького: «Українців там 40 тисяч, чи що. Є окремі українські загони, трудколони і т. д. Дисципліна там суворіша: щодня перевірка, ходять на роботу бригадами, приходять так само і з роботи. Але матеріальні умови там ліпші. Та й зносини з «світом» значно кращі: пошта, газети і т. д. А найголовніше, що там приваблює, це те, що канал мають закінчити на початку 1936 р., – отже, є надія, що в зв'язку з закінченням робіт будуть великі пільги, як і при закінченні Біл[оморського]-Балт[ійського] каналу... А тут, на Ухті, ніяких пільг, бо ніякого кінця не видно...»⁵⁹.

Ініціатива Гжицького щодо створення україномовної табірної багатотиражки на перших порах наразилася на несприйняття керівництва Дмитлагу – ініціативний в'язень був покараний й переведений з «пониженням» та суттєвим погіршенням умов утримання⁶⁰. Проте його ідея невдовзі була реалізована. Принаймні

наказ № 117 від 9 листопада 1934 р. по Дмитрівському табору щодо створення Відділення табірної преси з переданням йому усієї табірної періодики, поряд з російськомовними газетами «Перековка», «Каналоармейка», «Перековка тридцятипятика» (тобто засуджених за кримінальною – 35-ю статтею), «Долой неграмотность», журналом «На штурм трассы» й книжковою серією «Библиотечка Перековки», а також адресованою в'язням-казахам газетою «Канал-Зарбдары», називає й... україномовний часопис «За нову людину»⁶¹...

Репресовані у справі «УВО» Василь Атаманюк і Михайло Козоріс 9 листопада 1933 р. були відправлені до Карагандинського табору НКВД СРСР (Карлагу) у Казахстані, куди прибули 16 листопада й перебували тут упродовж двох років. Якщо відомостей про цей період життя М. Козоріса немає, то біографію його колеги можна простежити досить докладно. Як і його товариші по «Західній Україні» В. Бобинський і В. Гжицький, що у Дмитлазі працювали якийсь час у редакції газети «Перековка», В. Атаманюк-Яблуненко розпочав свою табірну «кар'єру» з того, що упродовж півроку працював у друкованому органі Управління Карлагу – багатотиражці «Путёвка» (наклад 5.300 прим.). Згодом він рік викладав машинопис і стенографію у навчальному комбінаті табору, давши, як зазначалося у його заяві на ім'я начальника Управління Карлагу від 10 листопада 1935 р., «багатьом особам (вільнонайманим і ув'язненим) корисну кваліфікацію». Потім Атаманюк очолив маслозавод у 4-му Долинському відділенні Карлагу, але на цій посаді довго не затримався.

28 серпня 1935 р. у «Путівці» з'явилася замітка «Пройдисвіт на Долинському маслозаводі» («Проходимец на Долинском маслозаводе»), автор якої повідомляв: «Давно ходит дурная молва о маслозаводе 4 Долинского отделения. Был зав. маслозаводом з-к Олейник К.Е. и не стало его. Принял от него завод з-к Атаманюк, но слухи по-прежнему ходят один другого темнее. Атаманюк никогда не был маслоделом. Но это не помешало ему стать «специалистом» в молочно-масляном деле. Знание он заменил – наглостью, опыт – нахальством – и, опираясь на руку «друзей», бывший поэт, писатель, преподаватель машинописи и стенографии – «переквалифицировался»... в маслодела. Придя на завод невежей в маслоделии, Атаманюк в первую очередь изучил все хитрости для создания собственного благополучия и, пожалуй, лучше своего предшественника».

Завершувався допис стандартним закликком – «розібратися й покарати»: *«Интересно знать: кто и для какой цели подбирает, квалифицирует (специально обучает) таких жуликов на*

*ответственную и «хлебную» работу? Не пора ли избавить маслозавод от великого комбинатора, а участки – от наглого надувательства и в дальнейшем более серьезно относиться к назначению работников?»*⁶².

«Оргвизновки» не забарилися – Василя Івановича усунули з посади. Щоправда, розслідування так і не виявило зловживань з його боку. Невдовзі у «Путівці» з'явилося коротеньке повідомлення: *«На заметку «Проховост на Долинском маслозаводе» [...] начальник 4 Долинского отделения тов. Филиппов сообщил, что на маслозаводе было произведено расследование специально составленной комиссией. Факты, изложенные в заметке, не подтвердились, за исключением того, что Атаманюк не специалист. Атаманюк с работы снят и заменен специалистом Ершовым»*⁶³.

Перебуваючи у таборі, В. Атаманюк неодноразово робив спроби добитися реабілітації і звільнення. 13 серпня 1934 р. він написав заяву на ім'я помічника Прокурора СРСР Кисельова, в якій, зокрема, зазначалося: «Я десять років працював у советській укр[аїнській] літературі, видав близько 40 книжок своїх творів оригінальних і перекладів [...]. Книжки мої заборонені у буржуазній Польщі й переслідуються українськими фашистами.

Внаслідок якоїсь трагічної помилки я був зарахований до групи УВО, про яку я до арешту не чув й хоча за мною не було ніколи щонайменшого злочину проти Советської влади [...]. Під час арешту, внаслідок, очевидно, сильних підозр, я був поставлений у надзвичайно важкі умови, моральні й фізичні (про що я можу докладно написати), я був у стані несамовитості й підтвердив висунуте проти мене обвинувачення після 20 діб слідства без сну й відпочинку. Проте через 14 днів я прийшов до тями, відмовився від присилуваних «свідчень» й усі 8 міс[яців] слідства продовжував чесно відстоювати правду й гідність советського письменника».

Завершувалася апеляція проханням про реабілітацію чи принаймні пом'якшення покарання: «Прошу Вас взяти до уваги відверту несправедливість, заподіяну мені присудом, оскільки у мене немає жодного злочину, мою віддану працю для Соввлади до арешту й у таборі, мій хворобливий стан (2 кат[егорія] інвалідн[ості]) й переглянути мою справу, зняти з мене ганебне й незаслужене тавро контрреволюціонера, дозволити мені працювати у советській літературі і, якщо з політичних міркувань неможливо звільнити мене повністю, то замінити мені табір на вільне заслання, де я міг би працювати, як чесний вільний советський громадянин (sic!), поправити своє здоров'я й не розбивати до кінця своєї родини...»⁶⁴. У цьому проханні в'язневі було відмовлено⁶⁵.

Наступного року В. Атаманюк знову звернувся із заявою про перегляд його справи і звільнення з табору. 10 грудня 1935 р. Судова трійка при НКВД УССР розглянула це клопотання й ухвалила залишити в силі рішення Судової трійки при Колегії ГПУ УССР від 1 жовтня 1933 р. Але ще до цього, у листопаді 1935 р., Атаманюка було переведено на Соловки. У грудні того ж року там же опинився й М. Козоріс⁶⁶.

У Карагандинському таборі засуджені галичани також трималися разом, утворюючи неформальне, але чітко окреслене табірне земляцтво. Як певна спільнота з виразними «антисоветськими» настроями «проходять» вони й в оперативних повідомленнях. Так, в одному з них (від 19 травня 1935 р.) йдеться: «13.V. с. г. зав. лагерным музеем з/к ГОЦА (*группа ГАЛИЧАН, ст. 58, быв. чл[ены] УВО*), быв. директор Житомирского института, прибыл с хором из Долинки [...], рассказал следующее: *«Я получил письмо от своих студентов, которое цензура, по-видимому, не просмотрела, т. к. они пишут, что на Украине еще продолжают аресты украинской интеллигенции, а польский Мархлевский район совсем расформировали. Переселяют поляков на Днепропетровщину как ненадежных, а немцев с Украины тоже выселяют. Тех, которые ненадежные, в разные области подальше от границы, а менее надежных – просто в лагеря или в спецпереселенцы. С собой брать ничего не дают, кроме необходимой одежды. От жены тоже получил письмо, в котором она пишет, что устроилась работать в воинских частях в Житомире. Не знаю, как это ей удалось. Жена также описывает, что творится. Пишет, что чуть, то аресты и аресты. Одним словом, кошмар»...*» (виділення наше. – Авт.)⁶⁷.

Процитований лист засвідчує, що *Василь Пилипович Гоца* був гарним керівником, а його вихованці – людьми порядними, для яких арешт їхнього учорашнього професора української літератури був не лише незбагненим, але й не означав автоматичного переведення авторитетної для них людини до категорії табуйованих суспільних паріїв, будь-які контакти з якими раптово припинялися⁶⁸. Вочевидь потребує уточнення датування листа і оперативного повідомлення травнем 1935 р., адже згадка про репресії проти польського і німецького населення УССР та ліквідацію польського Мархлевського району вказує на те, що, очевидно, йдеться про другу половину року⁶⁹.

Вищезгадане переведення засуджених у справі «УВО» уродженців західноукраїнських земель із відносно «комфортних» умов виробничого Карагандинського табору до Соловків суттєво погіршувало їхнє становище й було пов'язане із загальним посиленням

репресивних заходів тоталітарної держави, формальним «поштовхом» до чого стало убивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р.

Збереглося чимало документів про реакцію в'язнів-українців на посилення режиму щодо них, зокрема на відправку з інших таборів до Соловків. Один з таких документів – меморандум Секретно-політичного відділення 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВД від 1 квітня 1936 р.: *«Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшливо. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміною відправкою під конвоєм у доволі важких умовах перевезки. Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ в цілому... У той же час давали поради... мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть кінець кінцем відомі органам НКВД. Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Ніколенко. Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт»*⁷⁰.

Повним драматизму було табірне життя видатного українського географа *Степана Львовича Рудницького*. Виразну його характеристику під час соловецького ув'язнення подає С. Підгайний: «Літня людина, вимучений ще на так званих «слідствах», Рудницький вже ніяк не надавався до будь-якої праці. З самого початку перебування його на Соловках, лікарі визнали академіка Рудницького за абсолютно неприцездатного. Його записано до інвалідної команди, де він дуже страждав, як і всі інваліди, від поганих харчів та тяжких побутових умов [...]. Та, незважаючи на все, старий учений, оточений українською совецькою молоддю, з запалом розповідав тій молоді про проблеми антропології та демографії українських земель. Тримав себе цілком незалежно і ніколи не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи. Точніше сказати, він просто ігнорував ці установи. Неабияку роль відіграв у консолідації всіх українців на островах. Був центром, навколо якого наддніпрянці й галичани демонстрували свою солідарність і єдність».

Попри численні недуги й поважний вже вік, академік був одним з духовних лідерів української громади на Соловках: «Він завжди нагадував соловецьким українцям, що вони мають любити, розуміти і знати свою батьківщину; бо «без цього, – казав він, – не будете ні дипломатами, ні міністрами, ні урядовцями, ні порядними українцями». Іноді старий учений згадував своє минуле, свої широкі знайомства в європейських колах учених і передусім німецьких, де мав не тільки колег, а й друзів. Охоче розповідав про свої книги, що

вийшли в світ різними іноземними мовами, про зустрічі та ювілеї. Розповідав і... каюся, що повірив большевикам. В його очах світилась велика любов до батьківщини»⁷¹.

Завдяки табірній документації маємо деякі відомості про розмови серед в'язнів з приводу подій у світі та СРСР, що у висвітленні офіційної советської преси ставали відомими на Соловках. Так, введення Німеччиною 7 березня 1936 р. військ до Рейнської демілітаризованої зони (на порушення Версальського мирного договору) жваво обговорювалося соловчанами, і С. Л. Рудницький виявився одним із «активних агітаторів щодо сили гітлерівської Німеччини»: *«Академик Рудницкий, сравнивая вооружение Германии и СССР, заявил – пусть Тухачевский хвастает ребятам, дело идет о качестве вооружения. Германский аэрофлот летит в 5 раз выше и в 2 раза быстрее и не шумит, германская пушка стреляет в 5 раз дальше, карманные револьверы-пулеметы, электричество, сталь, химия, машины грузовые в 3 раза идут быстрее; в СССР количество, а в Германии прекрасное качество. В основном все сводится к тому, что в будущей схватке будет разбит СССР и Франция, не говоря о мелких государствах. Увидеть события в Рейне оценили как будущую победу Гитлера в Центральной Европе [...]»*⁷².

Попри сумніви у автентичності наведеного повідомлення й неприховане бажання автора подати Рудницького та його співбесідників як «войовничих укрфашистів» – германофілів, у даному випадку, на нашу думку, загалом правильно передано хід думок науковця. Подібні характеристики ситуації у Західній Європі, висока оцінка німецького військового потенціалу (адекватна реальному станові справ) не суперечили висловлюванням Степана Львовича під час попереднього слідства. Тоді виявилось, що директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові оцінював на «незадовільно» й якість військових карт РСЧА, до уточнення яких його залучали. *«З такими картами виграти війну неможливо»*, – вважав він⁷³.

Згадка С. Підгайного, що географ «не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи», не зовсім відповідає дійсності і пояснюється недостатньою поінформованістю мемуариста. Очевидно, малося на увазі табірне начальство та поширені й буденні для соловчан клопотання щодо покращання умов утримання. Натомість, як свідчать документи, у 1935 р. академік порушив клопотання перед ЦВК СРСР про дострокове звільнення. Але воно було відхилене, оскільки на запит із Москви УГБ НКВД УССР надіслало відповідь, де Рудницький атестувався, як «член ліквідованої націоналістичної, контрреволюційної,

диверсійно-повстанської й шпигунської «Української військової організації» та «соціально небезпечний» елемент. Враховуючи це, УГБ НКВД УССР вважало дострокове звільнення науковця «небажаним»⁷⁴.

Незважаючи на вкрай несприятливі обставини табірної побути, учений не полишав наукової праці. Яскравим свідченням цього є його лист від 10 липня 1936 р. із табірної пункту «Кремль» на Соловках до начальника Головного управління таборів НКВД СССР М. Д. Бермана. «Перебуваючи ще у слідчому ув'язненні, я, з дозволу ОГПУ, продовжував наукову роботу й написав 342 сторінки книги «Геомонія», – йшлося у листі. – Працюючи у Свирлазі лікарем, я написав [у] 1933–35 рр. книгу п[ід] з[аголовком] «Ендогенна динаміка земної кори» (1200 сторінок рукопису, з малюнками, кресленнями тощо). Ці мої рукописи спіткала дуже сумна доля. Рукопис «Геомонія» був при моїй відправці до таборів взятий на перегляд ОГПУ УССР й, попри усі мої та моїх дітей зусилля, не був повернутий. Рукопис «Ендогенна динаміка» був 21.І-36 р. взятий на перегляд на «Морсплаві» ББК НКВД. З нього не були мені повернуті сторінки 1–403 та 803–1035. Я звертався з заявами до всіх можливих інстанцій, але ані рукописів, ані навіть відповіді не отримав».

«Якби я був молодше й здоровіше, – наголошував Рудницький, – я ніколи не турбував би Вас сумною долею моїх рукописів й узявся би за їхнє відновлення. Але я людина вже літня (народж. 1877 р.), інвалід, хронічно тяжко хворий на серце та нирки. Мої дні пораховані – як лікар знаю це чудово й цілком з цим мирюся. Але ніяк не можу змиритися з перспективою, що останні мої твори повинні пропасти цілком даремно, без жодної користі для науки». Учений просив, аби йому повернули рукописи та дозволили вислати їх до сина, геолога, у Вороніж. За вказівкою керівника ГУЛАГу Рудницькому повернули деякі рукописи⁷⁵.

Частина репресованих у справі «УВО» західноукраїнських інтелігентів опинилася у Верхньоуральському політизоляторі НКВД СССР (згодом – Верхньоуральська в'язниця особливого призначення). У супроводі спецконвою туди були відправлені для відбуття покарання: *Х. М. Приступа* (29 жовтня 1933 р.), *О. І. Бадан-Яворенко* (14 лютого 1934 р.), *С. Г. Вітик* (19 квітня 1934 р.)⁷⁶.

Ймовірно, найбільшого клопоту серед усіх ув'язнених у справі «УВО» завдавав апаратові ГУГБ НКВД СССР О. Бадан-Яворенко. Недаремно його колеги по партосередку НКО УССР закидали йому «барство» та «нетовариське» поведження. Ці ж риси характеру він проявив і під час перебування у політизоляторі. У другій половині 1935 р. Олександр Іванович настійливо жадавав повернення особистих речей,

вилучених у його помешканні під час обшуку й арешту 19 лютого 1933 р. Із цією вимогою, а також з проханням з'ясувати долю своєї родини (дружини та малюка-сина) Бадан звертався не лише до начальника Верхньоуральського політизолятора Бірюкова, але й безпосередньо до начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) ГУГБ НКВД ССРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Г. А. Молчанова.

5 вересня 1935 р. НКВД УССР одержало від заступника останнього Г. С. Люшкова ⁷⁷ меморандум у справі Бадана, де пропонувалося терміново з'ясувати стан родини ув'язненого, що мешкала у Херсоні, зокрема, викликати його дружину Г. Ф. Софієнко й довідатися, чому вона вже тривалий час не відповідає на листи чоловіка. Одночасно ставилася вимога повернути Бадану особисті речі, вилучені під час арешту. Через Херсонський міськвідділ НКВД, який спеціально викликав дружину Бадана, було одержано інформацію, що після арешту й засудження чоловіка вона переїхала з Харкова до Херсона, де мешкала у матері. Опинившись у матеріальній скруті, якийсь час жила на кошти сестри – популярної актриси Харківського театру Революції, Заслуженої артистки Республіки (з 1929 р.) В.Ф. Варецької (1900–1981). Згодом, як писала вона у заяві, *«прагнути розірвати всякий зв'язок із Баданом, не бути під підозрою у влади й покращити своє матеріальне становище»*, вона припинила листування з колишнім чоловіком, вважаючи себе вільною від подружніх обов'язків, вдруге вийшла заміж й переїхала до м. Цюрупинська ⁷⁸.

Отже, родинні справи Олександра Івановича були далеко не блискучі, тим настійливішим він був у своїх вимогах повернути особисті речі. 5 грудня 1935 р. у меморандумі Молчанова, адресованому його київському підлеглому, начальникові СПВ УГБ НКВД УССР Б. В. Козельському, йшлося: *«До цього часу БАДАН не одержав направлених [у] Верхньоуральськ речей та книжок. Терміново перевірте, чи надіслані вони [у] Верхньоуральськ, коли й результати телеграфте (sic!). Одночасно з'ясуйте місцезнаходження брата БАДАНА – ДМИТРА, повідомте його адресу, БАДАН голодує»* ⁷⁹.

21 грудня 1935 р. у зверненні до начальника політизолятора О. Бадан зазначав: *«3/ХІІ мене повідомили, що речі, вилучені у мене під час обшуку 19/ІІ-1933 р., повертаються. 19/ХІІ-35 р. я одержав лише частину знімків і один альбом, тоді як під час обшуку забрали у мене усі фотографії й навіть фотографію, яку я подарував дружині, вирвали з рамок, декілька альбомів (3–4) знімків, рукопис «Робітничий рух в Англії», стенограму й тези моєї доповіді в Інституті марксизму «Слов'яни у революції 1848 р.» з масою виписок, виписки з творів*

Маркса – Енгельса, Леніна, Сталіна й ін., що їх я підготував для своєї наукової роботи, мою надруковану книгу «Закарпатська Україна» з рецензіями й підготовленими матеріалами для доповнення».

В'язень не лише виявив чудову пам'ять, але й демонстрував небажання дарувати енкаведистам дороги для нього речі: «Зі знімків особливо бракує: 5 моїх знімків (два в укр. сорочках, одна спортивна, 2 з Відня (один великого формату), родинні знімки, що їх зроблено у Харкові (15–20 одиниць), фотографія батька (малий формат) й усіх знімків друзів і товаришів з університетських часів й пізніших, групових знімків, дерев'яної коробки з фотогр[афічним] папером, декількох пачок кліше, альбому з фільмами – негативами [...]. Крім того, забрано в мене усі особисті документи: гімназійні, університетські (4 індекси, докторський диплом), постанова кваліфікаційної комісії НКОсу, метричне свідоцтво та ін. й книги». Бадан зауважував, що це лише перелік речей, про які він спромігся згадати, але у дійсності їх «значно більше». Завершувалася заява досить категорично: «Мені вже двічі під час голодувань обіцяно повернути речі, й, незважаючи на це, мені їх все-таки не повертають. У разі, якщо до 15 лютого 1936 р. мені цих речей не буде повернуто, я знову відновлю голодування»⁸⁰.

Як зауважувалося у листі СПВ НКВД УССР до Г. А. Молчанова від 11 грудня 1935 р., при перевірці конфіскованих у Бадана документів було виявлено справу з матеріалами про виключення його з партії (в тому числі: стенограми чистки в партосередку НКО, зокрема, текст промови М. О. Скрипника на захист Бадана; заяви й апеляції Олександра Івановича про відновлення у партії, а також «заяви і рекомендації, які дав Бадану цілий ряд осіб, згодом засуджених у справі УВО»); теку з копіями листів Бадана до різних осіб, які перебували на Закарпатті та в УССР, зокрема, й тих, яких згодом засудили у «справі УВО»; декілька блокнотів із записами та адресами; особисті документи про роботу в НКО УССР, велика кількість фотографій та ін. Ці матеріали, як і папку листування секретаріату Скрипника з ЦК КП(б)У, декілька знімків Бадана та Ерстенюка зі Скрипником та інші документи, вилучені у Бадана 19 лютого 1933 р., УГБ НКВД УССР не бажало випускати із своїх рук.

Зволікання київських підлеглих із виконанням доручення потягло за собою грізне нагадування з боку Молчанова. У листі на ім'я заступника наркома внутрішніх справ УССР З. Б. Кацнельсона від 21 січня 1936 р. він наголошував: «У грудні 1935 р. при №№ 98257, 98462 мною були дані вказівки СПВ НКВД УССР у зв'язку з заявою відомого Вам БАДАНА-ЯВОРЕНКА щодо повернення йому усіх його

речей, книжок і листування, що їх було вилучено у нього при обшуку й не прилучено до справи як речові докази. Попри це, БАДАНУ були повернуті лише фотознімки, але й ті не усі. Що стосується книжок, про які них пише у своїй заяві БАДАН, листування, рукописів та інших документів, то вони до цього часу йому не повернуті.

Внаслідок неoderжання своїх речей Бадан вже двічі оголошував голодування й знімав його у зв'язку із даною нами обіцянкою повернути йому все, що він просить. Зараз Бадан [...] збирається оголосити третє голодування. Вважаю абсолютно неприпустимим невиконання СПВ УГБ НКВД УССР наших вказівок й *незадоволення законних вимог в'язня Бадана*, що спричиняє голодування й *компрометує органи НКВД»* (виділення наше. – Авт.).

Відтак заступнику наркома внутрішніх справ УССР пропонувалося: «Особисто забезпечити негайне виконання наших №№ 98257 та 98462 й повернути БАДАНУ не лише фотознімки, що залишилися в СПВ, але й усі його книги, рукописи, листування й документи [...], надіславши все [до] Верхньо-Уральськ[ої] тюрми о[собливого] п[ризначення] [...]. Про день висилки прошу мене повідомити»⁸¹.

5 лютого 1936 р. З. Кацнельсон доповів: «Зараз, за моїм дорученням, знову перевірені вилучені у БАДАНА матеріали. Частина з них (фотознімки, стенограми доповідей) спрямовуються одночасно до Верхньо-Уральської в'язниці для повернення БАДАНУ-ЯВОРЕНКУ». Втім, найголовнішими вимогами ув'язненого НКВД УССР вважав за потрібне знехтувати: «Решту ж матеріалів повернути БАДАНУ не вважаємо за можливе: 1. Ряд книжок і брошур закордонного, контрреволюційного походження. 2. Безліч знімків фігурантів УВО. 3. Декілька знімків БАДАНА, ЕРСТЕНЮКА зі СКРИПНИКОМ. 4. Тека листування секретаріату СКРИПНИКА з ЦК КП(б)У, стенограми партійної чистки й т. д. й т. п. Гімназійних та університетських документів серед вилучених не було. Альбом з фільмами не вилучався, що звірено з протоколом обшуку. Вимоги БАДАНА-ЯВОРЕНКА перевищують межі дозволеного, оскільки серед згаданих матеріалів багато документів, перебування яких у БАДАНА вважаємо за неможливе»⁸².

Врешті-решт 19 лютого 1936 р. О. Бадан одержав ще невеличку частину свого домашнього архіву. Серед цих документів були машинописні копії його лекцій з національного питання, всесвітньої історії, рукопис «Чистий соціалізм» (на 5 аркушах) та інший дріб'язок. Найцінніші документи залишилися в архіві НКВД УССР, де згодом, ймовірно, були знищені. Того ж року в'язень, з яким було стільки

клопоту, був переведений на Соловки, а апарат ГУЛАГу при черговому підсиленні режиму у советських таборах дістав вказівку не зважати на таку форму протесту в'язнів як голодування⁸³.

Окремі ув'язнені у справі «УВО» західноукраїнські інтелігенти під час відбування покарання за нескоєні злочини відмовлялися від своїх неправдивих свідчень під час слідства, подавали заяви з проханням про перегляд своїх справ. Наприклад, із цього приводу неодноразово звертався до органів влади професор *Михайло Михайлович Лозинський*. 10 серпня 1934 р. він адресував таке клопотання наркомові внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоді, 20 лютого 1936 р. – безпосередньо Й. В. Сталіну, а 24 березня та 8 травня 1937 р. аналогічні звернення спрямував керівнику НКВД СРСР М. І. Єжову⁸⁴.

С.Г. Вітик, який утримувався у Верхньоуральському політизоляторі, упродовж 1937 р. написав декілька заяв (від 15 січня, 13 квітня та 25 липня) на ім'я ЦВК СРСР, Прокурора СРСР, НКВД СРСР та ЦК КП(б)У. У скаргах Семен Гнатович зазначав, що як політемігрант прибув в Україну 1925 р., був прийнятий у члени ВКП(б), постійно боровся проти польського фашизму, Пілсудського, української буржуазії й українського націоналізму, «усіх українських ухилів», а репресований був безпідставно. У цих заявах, а також у скарзі від 19 січня 1937 р. на ім'я керівництва тюрми С. Вітик описав жахливі умови, в яких утримувався. Його, шістдесятидвохрічного старика, у другій половині 1936 р. позбавили харчування для слабких, наглядачі ляляли нецензурними словами, били, безпідставно позбавляли прогулянок, з камери забрали всі речі – аж до рушника для рук.

Серед ув'язнених на Соловках галичан був і згаданий вище М.К. Козоріс. Працював він по-ударному, розраховував, мабуть, на дострокове звільнення за регулярне перевиконання норм. Формально термін ув'язнення мав скінчитися для нього у лютому 1938 р. Рахуючи дні, що залишилися до звільнення, він звернув увагу на розбіжність між датою арешту й терміном початку відбуття покарання за судовим рішенням. Різниця ця становила близько двох тижнів на користь ГУЛАГу.

22 квітня 1937 р. М. Козоріс написав заяву на ім'я Прокурора СРСР, у якій прохав переглянути рішення Судової трійки при Колегії ГПУ УССР від 1 жовтня 1933 р. щодо нього, оскільки згідно з ним початок відбуття покарання визначався 20 лютого 1933 р. *«Насправді ж, як це видно із моєї справи, я заарештований у Києві 5-го лютого 1933 р. – зауважував М. Козоріс. – З огляду на те, що згідно закону початок терміну позначається днем фактичного арешту, прошу Вашого розпорядження щодо виправлення цієї помилки й визначення початку мого терміну днем 5-го лютого 1933 р.»*

На диво, заяві дали хід. 10 липня 1937 р. 8-й відділ ГУГБ НКВД СРСР звернувся до своїх київських колег із відповідним запитом. 22 липня УГБ НКВД УРСР підтвердило справедливість вимоги М. Козоріса й надіслало потрібні відомості за двома адресами: до Обліково-розподільчого відділу Управління ББК НКВД та своєму керівництву у Москві⁸⁵.

В іншій країні, де закон поважався, це було б маленькою перемогою для в'язня. Та не так було у сталінській тоталітарній державі, тим більше у рік Великого терору. Жоден советський в'язень, крім хіба що карних злочинців («соціально близьких» комуністичній владі), не міг напевне знати, коли скінчиться його ув'язнення. Адже з неймовірною легкістю Особлива нарада при НКВД СРСР та інші позасудові органи виносили смертні вироки або продовжували термін відбування «міри соціального захисту». До того ж відчуженість влади від народу, ірраціональність сталінської суспільно-політичної системи, незбагненність систематичних коливань «генеральної лінії» живили містичні настрої у громадянстві. Отже, між в'язнями, особливо досвідченими, існувала мовчазна угода – якомога менше говорити, скільки часу залишилося до звільнення і чи відбудеться воно взагалі. Вважалося за краще не дратувати долю⁸⁶. Михайло Козоріс порушив це табу...

Ще одним порушником подібних домовленостей виступив професор М. М. Лозинський. Як вже згадувалося, 24 березня та 8 травня 1937 р. відомий галицький політик і правознавець адресував листи з проханням про перегляд справи до наркома внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова⁸⁷. Цілком ймовірно, що обидві апеляції спрямовувалися до Москви без особливих надій – для них не давав підстав ані особистий досвід адресанта, ані досвід його товаришів по ув'язненню. Доля, що спіткала ці, як і попередні звернення Лозинського, пророчоє накреслена самим автором у листі від 8 травня: *«И будет на моем заявлении написана резолюция: «Оставит без последствий» (как, наверное, на всех моих предыдущих заявлениях), и я останусь погибать в тюрьме»*⁸⁸.

Отже, ці документи М. Лозинського суттєво доповнюють та уточнюють обставини побуту соловецьких в'язнів-українців наприкінці 1930-х років, яскраво змальованих у хрестоматійних мемуарах С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках» чи відтворених мовою енкаведистських документів, які оприлюднені у виданні «Остання адреса». До речі, у книзі Підгайного прізвище Лозинського не згадується, очевидно, з тієї причини, що мемуарист не мав доступу до одного з *«таємних, так званого «Саватієвського», ізолятора»*, який розташовувався *«у скиті й церкві Святого Саватія*

на великому Соловецькому острові, поблизу «Секирної» гори»⁸⁹, що у ньому Лозинський перебував з 23 травня 1934 р.

Наприклад, «Правила внутрешнього распорядка в тюрмах Главного Управления Государственной Безопасности НКВД СССР для осужденных» від 15 березня 1937 р. оголосили мешканцям ізолятора (за Лозинським) 19 квітня, решта ж соловчан (за Підгайним) довідалася про них лише 22–25 червня⁹⁰. У заяві Лозинського від 8 травня 1937 р. наводилася всебічна оцінка нових правил в'язничного режиму: «*Теперь условия моего заключения и формально, и фактически переменились. Введением вышеупомянутых Правил Изолятор Савватеево объявлен тюрьмой ГУГБ НКВД СССР, внутрешний распорядок которой (тюремы) лишил меня даже того минимума возможностей в бытовом, умственном и нравственном отношении, которым (минимумом) я пользовался до введения Правил и который (минимум) давал мне возможность хотя в некоторой мере предохранять себя от той физической, умственной и нравственной деградации, к которой неизбежно ведет тюремное заключение*» (тут і далі виділення у тексті – М. Лозинського).

Зміни на гірше у побутовому плані так окреслювалися професором: «До сих пор, при общих прогулках [...], на которых можно было вести разговоры, устраивать совместные чтения, заниматься играми (в шахматы, шашки и т. д.), *отдельная камера считалась особым удобством*, которого я не мог никак удостоиться. Но как раз накануне введения *Правил* мой сокамерник серьезно заболел, и я *остался один в камере*. Теперь, на основании новых правил, *это равнозначно с самой строжайшей изоляцией*: в камере я один, на прогулке один и не вижу никого, кроме лиц тюремного надзора.

Но попасть тепер в общую камеру тоже не радость, – ибо заключенные в очень подавленном настроении, нервничают, а в таких условиях нервное напряжение разряжается озлоблением друга на друга и т. п. На основании новых правил у меня были отняты все «лишние» предметы ежедневного обихода: посуда, нож, вилка, зеркало, возможности регулярно бриться, стричь ногти, собственная одежда, собственная постель и т. п. Конечно, с известной точки зрения, все это – «лишнее», но без тех «лишних» вещей *человек делается дикарем*»⁹¹.

Особливий інтерес викликає характеристика М. Лозинським змін на гірше «в розумовому відношенні» – умов для розумової праці, що їх в'язні Саватієвського ізолятора мали до запровадження зазначених «Правил». Аналізуючи можливості для задоволення власних інтелектуальних потреб за умов порівняно «ліберального»

попереднього режиму й після введення «Правил», правознавець доходив невтішних висновків: «До сих пор я получал из дому газеты и журналы, издаваемые в СССР на иностранных языках, украинские журналы «*Большовик Украины*», «*Під марксо-ленінським прапором*», «*Радянська література*», русские журналы (sic!) «*Большевик*», «*Советское государство*», «*Мировое хозяйство и мировая политика*», «*Фронт науки и техники*», а также русские, украинские и иностранные книги. Это, конечно, было не то, что нужно для полного удовлетворения моих умственных запросов, но все-таки это давало мне возможность, хотя бы в черном, следить за научным развитием и не очень отставать от него. Теперь, с запрещением получать литературу, я всего того лишен. Тюремная же библиотека не может удовлетворить даже запросов человека со средним образованием.

Дальше: до сих пор я мог не только читать, но и *научно работать*, т. е. делать записки, переводы и упражнения по иностранному языку, и весь этот материал держать у себя в камере и пользоваться им. *Теперь я всего этого лишен*. Я имею право иметь только две тетради (фактически получил только одну), которые, когда их заполню, должен отдать. Значит, делать в них записки для пользования в дальнейшей работе нельзя».

За таких обставин, нарікав в'язень, «*про великі праці не може бути й мови*»: «А, между тем, я как раз начал работу над *подробным конспектом по международному праву* [...], а также начал писать *мемуары*. Относительно мемуаров, в марте текущего года исполнилось 40-летие моей общественной деятельности, *и мне есть о чем писать мемуары*. И если бы даже по соображениям того порядка, что моих вещей нельзя печатать, мои мемуары после моего освобождения или моей смерти в тюрьме остались в архиве НКВД, то в будущем они принесли бы пользу для исторических работ об эпохе, в которой я действовал. *Но по новым правилам я лишен возможности работать и над международным правом и над мемуарами*. От Вас зависит – дать мне эту возможность»⁹².

Це вже згодом відомий російський літератор-дисидент О.І. Солженіцин, багаторічний в'язень і знавець «Архіпелагу ГУЛАГ», в доімперський період власної біографії, сформулював моральний імператив советського «в'язня сумління» – *нічого не просити у тоталітарної влади, не принижувати себе*. Втім, як свідчать наведені нами факти, чимало українських інтелектуалів, які перебували у сталінських таборах упродовж 30-х років, вже висловлювали аналогічні думки. І якщо їм не пощастило виразно артикулювати подібний «кодекс честі» й своєчасно оприлюднити його – не їхня в тому провина.

Очевидно, що М.М. Лозинський не відповідав таким ригористичним моральним вимогам, а, можливо, й не усвідомлював до кінця принизливості й безнадійності своїх апеляцій. Вже літня людина, яка зазнала чимало поневірянь на життєвому шляху, він був зломлений ув'язненням і все ще не розумів, що його арешт і засудження аж ніяк не були випадковістю, а тим більше «помилкою». Вірогідно, саме тому настільки тужливо-сервільними є заключні рядки звернення правознавця до «залізного наркома» М. І. Єжова від 8 травня 1937 р.: «Я просил Вас в вышеупомянутом заявлении от 24 марта и теперь прошу: *освободите меня от дальнейшего заключения!* Четыре годы (sic!) заключения так меня измучили, отняли у меня столько здоровья и жизни, что неужели я еще не искупил всех тех «вольных и невольных грехов», за которые советская власть сочла нужным повергнуть меня в заключение?! Дайте мне возможность прожить последние годы моей жизни на свободе, в кругу семьи, за полезной работой! [...] И еще, прошу Вас, *сделайте мне следующую милость:*

Видите, это заявление будете, конечно, читать не Вы, а *Ваш сотрудник*, через руки которого такие заявления проходят ежедневно, без числа. Ничего удивительного, если *из-за бумаги не будет виден человек*, если мое заявление вызовет приблизительно такое разсуждение: «Да, всякий хотел бы выйти из тюрьмы, но умирают же преждевременно хорошие люди, так не будет никакой беды, если даже умрет в тюрьме какой-то украинский националист – враг народа». И будет на моем заявлении написана резолюция: «Оставить без последствий» (как, наверное, на всех моих предыдущих заявлениях), и я останусь погибать в тюрьме [...]. Я прошу Вас (и прошу Вашего сотрудника, который будет читать это заявление, передать Вам мою просьбу), сделайте мне милость, вызовите меня к себе, посмотрите на живого человека, поговорите с ним, выслушайте его, пошлите его в хорошую клинику для тщательного исследования состояния его здоровья, – *ибо я верю, что тогда Вы увидите [...], что я не заслуживаю того, чтобы кончить жизнь под суровым режимом «Правил внутреннего распорядка в тюрьмах ГУГБ НКВД СССР»,* – и дадите мне возможность провести последние годы жизни на полезной работе для Советской Страны, которую я избрал добровольно Родиной для себя и своих детей»⁹³ (виділення по тексту – М. Лозинського).

Примхлива Доля розпорядилася так, щоб з усіх прохань Лозинського, адресованих Єжову, виконане було лише одне: «*Якби навіть з міркувань того порядку, що моїх речей неможливо друкувати, мої мемуари після мого звільнення або моєї смерті у в'язниці залишилися в архіві НКВС, то в майбутньому вони принесли би*

користь для історичних праць про добу, в якій я діяв». Але реалізувалося це прохання соловецького в'язня у зовсім інший спосіб, адже запланованих спогадів він вже не мав ані часу, ані можливості написати. Натомість в архівно-слідчій справі М. М. Лозинського збереглися власноручно написані ним життєпис, свідчення-покази про побут в УССР з часу приїзду на «Радянщину» у вересні 1927 р. й до закінчення 1931/32 навчального року, а також два згадані звернення до Єжова, які – як маркантні документи тоталітарної доби – у 1997–1998 рр. оприлюднені на шпальтах «Українського історичного журналу»⁹⁴.

Ці документи, а також відома історико-мемуарна книга *«Галичина в рр. 1918–1920»*, видана у Відні 1922 р. М. Грушевським під маркою Українського соціологічного інституту й передрукована у Нью-Йорку 1970 р.⁹⁵, підручник *«Міжнародне право»* (Харків, 1931) та інша наукова й публіцистична спадщина – найкращий пам'ятник небуденній постаті – М. Лозинському, який, як і кожна людина, зробив на своєму шляху чимало помилок, розплатившись за гріх советофільства найдорожчим – життям... Нині Лозинський нарешті повертається до вітчизняних літературознавства, журналістики, правничої науки⁹⁶. А без його вартісної *«Галичини в рр. 1918–1920»* неможливе об'єктивне відтворення історії визвольних змагань західних українців доби ЗУНР – ЗОУНР...

Лише дивом зберіг життя у «м'ясорубці» 1937–1938 рр. Іван Сірко. Гулагівська «одиссея» колишнього керівника Молдавського крайового комітету КП(б)У докладно висвітлена ним у двох зверненнях до першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова від 10 грудня 1954 р. та 20 березня 1956 р. з проханням про перегляд його «справи» та реабілітацію. До речі, у першому з них петент нагадував Микиті Сергійовичу давню київську зустріч: *«Можливо, Ви мене не пам'ятаєте, але 1928 року мені довелося здавати Вам справи заворга Київського окружного КП(б)У»*⁹⁷.

26 квітня 1935 р. Особлива нарада при НКВД СРСР засудила І. Сірка до трьох років позбавлення волі. Термін покарання він відбував в Ухтпечлазі. Вважаючи, що завинив вищезгаданою «контрреволюційною вихваткою» – листом на захист репресованих галичан – перед партією більшовиків, став (за самохарактеристикою від 10 грудня 1954 р.) *«спокійно у суворих умовах в'язниць й табору спокутувати свою провину перед партією»*. Але і цей дисциплінований «солдат партії» не приховував здивування, а насправді, мабуть, обурення надмірною жорстокістю й неадекватністю призначеного йому покарання: *«Мені здавалося, що досить було п'яти*

років, аби провину спокутувати, та, на моє здивування, репресії тривали двадцять років»⁹⁸.

Відбувши перший термін покарання, у травні 1937 р. І. Сірко вийшов на волю й за допомогою Бюро по працевлаштуванню колишніх в'язнів при НКВД СРСР влаштувався на роботу до Приозерного ліспромгоспу тресту «Онегліс» Архангельської області. Умови його «вільної» праці відрізнялися від табірної побуту хіба що відсутністю охорони й колючого дроту. Але й це напіварештантське існування перервав 22 березня 1938 р. другий арешт. Начальник Приозерного райвідділу НКВД інкримінував І. Сіркові шпигунство, на що отримав дотепну відповідь (свіжою ще була пам'ять про захоплення Італією Абіссинії): «Так, очевидно, я шпигун абіссінського негуса». Жартівлива репліка була сприйнята не зовсім адекватно, і до «шпигунства» додали ще й «антисоветську агітацію».

Згодом була в'язниця у м. Каргополі Архангельської області, в якій заарештований витримував справжнє катування. Його не били, не допитували, але за допомогою «прикомандированого» до І. Сірка криміналітету, суворого режиму утримання й інших жорстокостей довели до того, що в'язень оголосив голодування та висунув вимогу провести у його «справі» відкрите слідство. Потім була невдала спроба накласти на себе руки, тюремний шпиталь й примусове лікування. Думку про ще одну спробу самогубства після певних коливань Сірко зрештою відкинув: *«Як згадаю партію, доньку свою, тов. Леніна у тому місці, де він говорить про можливість бюрократичних перекручень й припустимість у таких випадках навіть страйків, так думаю – не можна цього робити, та й не хотілося самому на себе накладати руки, хоча на це мене штовхали»⁹⁹.*

Особлива нарада при НКВД СРСР 3 вересня 1938 р. оголосила І. Сіркові новий вирок – десять років таборів. Працював на лісоповалі у Ніроблазі, у бригадах, укомплектованих кримінальними злочинцями, яких засудили за тяжкі злочини. «Політичного» вони оббирали до нитки, а бригадири тримали його на штрафному пайку. І все ж таки І. Сірко пройшов й ці випробування. У 1947 р. він звільнився, повернувся на батьківщину, а в березні 1948 р. знову став до праці у Ніроблазі, вже як вільнонайманий. У січні 1950 р. його втретє заарештували й за рішенням Особливої наради при МГБ СРСР заслали на поселення до Красноярського краю, де він працював у Богучанському районі у ліспромгоспі. У вересні 1954 р. звільнився, у березні 1955 р. повернувся додому, працював начальником дорожнього відділу при Більшовцівському райвиконкомі Станіславської області.

Рішенням Судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР від 26 лютого 1957 р. І. Сірко реабілітований. Був автором книжки спогадів «Ті незабутні роки» (Ужгород, 1978)¹⁰⁰. Та гулагівські «незабутні роки» до цих мемуарів не потрапили.

7 січня 1939 р. – по відбуттю терміну покарання – Управлінням Севжелдорлага у Княжпогості (згодом – селище Железнодорожное) Комі АССР був звільнений з місць позбавлення волі *Микола Софроневич Сисак*. Оскільки проживання в Україні йому заборонили, дипломований медик переїхав до Казані, де працював асистентом кафедри нормальної анатомії Казанського медичного інституту, завідуючим патолого-анатомічним відділенням у міських – психіатричній та 1-й інфекційній – лікарнях. Автор майже 60 друкованих наукових праць, він у 1944 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук й успішно працював над докторською дисертацією. У 1943 р. М. Сисак звернувся з клопотанням про перегляд його «справи» 1935 р., на що не отримав ніякої відповіді. 14 грудня 1946 р. він вдруге звернувся до МГБ СРСР з проханням про реабілітацію, але Особлива нарада при МГБ СРСР рішенням від 27 вересня 1947 р. відмовила йому у знятті судимості¹⁰¹.

Наявність репресивної плями у біографії й надалі перешкоджала йому захистити докторську дисертацію. 26 грудня 1954 р. він звернувся з листом до першого заступника голови Ради Міністрів УРСР О. Є. Корнійчука. У зверненні переважно йшлося про особисті справи, але автор зробив й важливі узагальнення, тому документ варто процитувати цілком – мовою оригіналу: *«Прошу Вас внести предложение на Совете Министров УССР проверить деятельность органов НКВД на Советской Украине за период 30[-х] годов, когда этими органами иногда выдумывались мифические украинские националистические организации и опустошались ряды советской интеллигенции на Украине.*

Для ілюстрації я приведу пример из личной жизни. Я, будучи доцентом на кафедре патологической анатомии Киевского медицинского института, был в мае месяце 1935 г. арестован органами республиканского НКВД в Киеве. Мне предложено обвинение в принадлежности к Украинской военной организации (УВО) и дано очную ставку с моим знакомым, доцентом Киевского политехнического института Константином Танчаковским¹⁰², который заявил на ставке, что я и он принадлежали к таковой организации¹⁰³. Нас обоих заочно на особом совещании приговорено к и[справительно]-т[рудовым] лагерям, меня на 3 года, Танчаковского на 5 лет. После приговора мы были помещены оба в одну камеру этапной

тюрми. Я спросил Танчаковского, чому он на очній ставке утверждал такую нелепость. Он ответил, что начальник секретного отдела (фамилии, названной им, я уже не помню – кажется, Каминский ¹⁰⁴) сказал ему, что так нужно говорить. Ему обещали за это кафедру химии (не помню, в каком городе). Мне, правда, тоже делали намеки: или кафедра или белые медведи на севере, но я сказал, что лучше выберу белых медведей, чем стану говорить неправду.

Так органы НКВД в Киеве заставляли людей умышленно говорить неправду, создавая мифические организации. Поэтому прошу Вас в Совете Министров поднять этот вопрос, проверить деятельность НКВД, реабилитировать невинных людей и вернуть их к творческой работе на благо Родины» ¹⁰⁵ (виділення наше. – Авт.).

Але, ніхто з керівництва УССР, зокрема, і такий «літературний генерал», як Олександр Корнійчук, тоді не прагнув об'єктивно розслідувати репресивну діяльність органів НКВД та роль в цьому конкретних замовників репресій з числа вищого комуністичного керівництва тоталітарної імперії.

Згаданого вище колишнього гулагівського втікача-невдаха, в минулому члена літорганізації «Західна Україна» *І.В. Ткачука* випустили на волю, очевидно, напередодні советсько-німецької війни. Звільнився він інвалідом й наступні роки повільно згасав. Невиліковно хворий, прикутий до ліжка, 10 серпня 1945 р. він звертався до А. Турчинської із Золотоноші (Черкаська обл.): «Стараюся скоро приїхати на пару днів до Києва наладити свої літ[ературні] справи, але мені це нелегко зараз – [у] важкому я стані». 9 жовтня 1945 р. тій же адресатці повідомлялося: «Підготовляю до друку збірку новел і оповідань «Під вогнем і залізом». Всіх старань докладаю, щоб швидше її закінчити, але умови дуже несприятливі» ¹⁰⁶. Незабаром літератор переїхав до Львова, де до останніх днів життя працював над романом «Розбиті кордони» ¹⁰⁷.

Попри усі намагання І. Ткачука повернутися в літературу, спроби ці зазнали фіаско: давалися взнаки критичний стан здоров'я й тривала вимушена перерва у літературній творчості. Оцінюючи збірку «Під вогнем і залізом», один з її рецензентів зауважив у 1946 р.: «Іван Ткачук відомий в нашій літературі, і колись видавалися його твори (на початку 30-х років), як письменник із Західної України. Я не маю змоги зараз порівнювати його творчості ранішої з теперішньою, але можу сказати одне, що автор значно відстав від вимог сьогоденної літератури, і на фоні сьогоденного дня його твори здаються буквально початківськими» ¹⁰⁸. Вочевидь рецензія була доволі безжалісною, але відбивала справжній стан справ. Щоправда,

рецензент не заглиблювався у з'ясування подробиць біографії письменника, що спричинили згадане творче відставання. У жовтні 1948 р. І. Ткачук помер¹⁰⁹.

Ув'язнення було серйозним випробуванням для родинних зв'язків репресованих. Далеко не всі витримували цей жорстокий іспит. Досить часто сім'ї руйнувалися. Так сталося з О. Баданом-Яворенком, М. Ірчаном, М. Яворським та іншими гулагівськими бранцями – галичанами. Водночас непоодинокими були приклади протилежної поведінки дружин і дітей репресованих, які залишалися на волі, хоча назагал їм випадала нелегка доля: офіційний осуд влади (невдовзі навіть було винайдено спеціальне визначення – «члени родин зрадників батьківщини»), стрімке зниження соціального статусу й перехід до розряду суспільних паріїв, як правило – втрата роботи, табування з боку учорашніх «добрих» знайомих тощо.

Донька засудженого члена Спілки революційних письменників Якова Струхманчука пригадувала: «З батьком ми реприсувалися, хоч листи приходили рідко й дуже запізнені. Про те, що його «трійка» ГПУ засудила на 10 років неволі, ми довідалися, як батько вже був на Біломорсько-Балтійському каналі (ББК). На той час маму звільнили від праці як жінку контрреволюціонера. В столовці вона якось з'їла підгнилу воблу і так тяжко отруїлася, що її забрали до лікарні. В мене теж почався туберкульоз. Тому мамина сестра Христина взяла мене до себе в Одесу, щоб не дати померти. Чоловік її ловив рибу на вудку, тітка на базарі її продавала, щось купувала і з цього ми й жили»¹¹⁰.

Тим не менше, й за цих скрутних обставин дружина Струхманчука вирішила відвідати чоловіка у таборі в Карелії. Зустріч з батьком назавжди врізалася у пам'ять дочки-підлітка: «Батько дуже змінився з вигляду: мав довгі вуси і іспанську борідку. Одягнутий був у зимове домашнє пальто, з каракулевим ковніром, але шапку і вбрання мав в'язничне. (Пізніше ми довідалися, що «урки» все в нього вкрали). Я була така щаслива, я так вірила, що наша сім'я віднині буде вже назавжди разом. Мені кортіло лише одне знати, в чому винний був мій тато. І я, будучи ще дитиною, задала йому таке запитання. Досі не забуду, як глянув на мене батько, як йому зашнурувало в горлі, що не міг відразу слова мовити, а очі поволі набухли слізьми. Він пригорнув мене до своїх грудей і прошепотів: «Люба моя, я тут караюсь невинно... Запам'ятай назавжди: я несу кару за те, що люблю Україну і свій народ понад власне життя!» [...]. При тій печальній зустрічі батько багато про що говорив зі мною».

Тоді ж Я. Струхманчук дав дружини кілька житейськи мудрих порад: офіційно розлучитися з ним, аби мати можливість спокійно

виховувати доньку. Дочці ж радив не казати нікому у школі, що батько перебуває на засланні, а твердити, що батьки розлучилися. Тоді ж було домовлено листуватися через родичів (йшлося про листи від в'язня), змінити помешкання й перевести доньку до іншої школи. На прощання Я. Струхманчук намалював портрет дружини й дочки, яка згадувала через роки останнє побачення з рідною людиною: «Щасливою була зустріч з батьком, але яким тяжким було прощання... Все ж я свято вірила, що батька невдовзі випустять і ми будемо знову разом. Мама з найвності запитала: чи не варто написати до Сталіна, щоб справу переглянули? Батько заборонив навіть думати про це, казав, що це нічого не дасть, а катівні ДПУ він ще раз просто не переживе. І так ми розсталися НАВІЧНО!»¹¹¹

Влітку 1936 р. свого батька – *І.М. Сіяка* – у Свирському виправно-трудовому таборі відвідала донька, Надія Сіяк. Згодом (10 березня 1958 р.) вона так пригадувала це побачення: «Під час побачення батько говорив мені й давав слово комуніста, що завжди був чесним, ні в чому себе не вважає винним, жодного обвинувального протоколу не підписував, засланий був без ознайомлення з вироком, без суду. Під час слідства [...] до нього неодноразово застосовувалися недозволені засоби впливу, а саме: безсонні ночі з безперервними допитами, спрага, впливи морального порядку [...]. З табору батько неодноразово писав листи до центральних органів, але відповіді не одержував. Під час мого перебування у батька, він написав три листи до центральних органів й просив мене передати їх безпосередньо у Москві, але перед посадкою у поїзд у Лодейному Полі мене запросили до комендатури й вилучили з чемодана»¹¹².

Побачення з родичами – бранцями ГУЛАГу – вимагало від членів родин репресованих не лише виразного бажання здійснити тяжку подорож, долаючи усі перепони тюремного відомства, але й міцних нервів і чималих коштів – місця «виправлення» та «трудового перевиховання» засуджених знаходилися далеко від УССР. Відтак для тих, хто прямував до виправно-трудових таборів у «віддалених місцевостях СССР», цілком реальних обрисів набувало ритуально-пропагандистське кліше – Советський Союз, мовляв, обіймає одну шосту суходолу земної кулі. Отже, вимушена «екскурсія» до гулагівської мережі потребувала чималих коштів, з якими у родин репресованих й без того було вкрай сутужно. М. Лозинський, наприклад, оцінював видатки на приїзд до нього у ББК лише одного члена його родини щонайменше у 300 рублів¹¹³.

В'язнично-табірний антураж (зі сторожовими вежами, вахтерами, конвоями, особистими обшуками – як у випадку з Надією

Сіяк) додавав трагічності цим сумним побаченням. У листі до М. Єжова від 24 березня 1937 р. М. Лозинський нарікав на нелюдське ставлення до нього під час відвідин його дружиною: *«Минулого року я мав з дружиною побачення на загальних засадах на Морсплаві. Мене відправляли з Морсплаву назад до Соловків останнього дня побачення разом з черговим етапом в'язнів, під конвоєм з собаками-шукачами, – й моя дружина, яка бачила й брата у царській в'язниці, й мене в австрійській, тепер побачила мене під охороною собак-шукачів. Але ж можна було відправити мене з окремим вахтером (адже важко мене підозрювати у намірі втечі!) й не давати старій, недужій, змученій жінці такого видовища!»*¹¹⁴.

Тривалий час нез'ясованою залишалася доля більшості засуджених у справі «УВО», які назагал відбували покарання на Соловках. Не завжди могли допомогти й ті, кому пощастило уціліти. Так, у книзі С. Підгайного містяться неодноразові згадки про те, що восени 1937 р., до завершення навігації, з островів вивезли два великих «українських» етапи. Мемуарист вважав, що спрямували їх до інших таборів¹¹⁵. Далі сліди в'язнів губилися...

Той з дослідників, хто з 1991 р. у складі групи науковців з Головної редколегії «Реабілітовані історією» (в тому числі й автор цих рядків) почав працювати у Державному архіві Служби безпеки України з архівно-слідчими справами репресованих, в окремих справах міг зустріти витяги з протоколу Особливої трійки Управління НКВД СРСР по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. про повторне засудження деяких в'язнів Соловків до вищої міри покарання й акти щодо виконання вироку з датою – 3 листопада 1937 р. Засвідчував ці акти про «легітимне» вбивство владою безневинних людей підпис заступника начальника Адміністративно-господарського управління (АГУ) УНКВД Ленінградської області капітана держбезпеки Матвєєва. Місце страти в актах не зазначалося¹¹⁶.

Було зрозумілим, що це лише розпорошені фрагменти цілісної картини одного із злочинів сталінського режиму проти України. Невдовзі історики отримали доступ й до протоколів Особливої трійки Ленінградського УНКВД. З'ясувалося, що місцеві чекісти серйозно готувалися до двадцятиріччя більшовицького жовтня 1917 р., зустрічаючи ювілей «розвантаженням» тамтешньої гулагівської мережі від «контрреволюційного» «антисоветського» «непотреб», до якого зараховувалися й «українські націоналісти».

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВД СРСР по Ленінградській області (протокол № 83) розглянула серед інших й справу № 103010-37 р. Оперативної частини Соловецкої в'язниці

ГУГБ НКВД ССРСР на 134-х осіб – *«українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію «Всеукраїнський націоналістичний блок»...»*¹¹⁷. Безглуздість цього обвинувачення очевидна з самого формулювання, підтверджується вона й тим, що нікого із 134-х в'язнів не допитували щодо належності до цієї «контрреволюційної організації». Усіх їх нашвидкуруч засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Власне кажучи, *«засудження»* як такого не відбулося, а було *довільне рішення про вбивство* цих (та й багатьох інших) осіб, яке ухвалив *позасудовий орган* – так звана Особлива трійка.

Аби як-так «легітимізувати» рішення про вищу міру покарання для соловецьких бранців, на них нашвидкуруч фабрикувалися «розстрільні» характеристики-довідки за підписами начальника Соловецької в'язниці ГУГБ старшого майора держбезпеки Апетера та його помічника капітана держбезпеки Раєвського¹¹⁸. Так, у довідці на М. Козоріса повідомлялося: *«За время нахождения в Соловецкой тюрьме ГУГБ проявляет себя ярким националистом. Враждебно настроен против русских. Распространяет провокационные слухи. Восхваляет германский фашизм и, в частности, занятие Германией Рейна, оценивая [его] как залог будущей победы Гитлера в Центральной Европе. Находясь на лагерном положении, поддерживал связь с членами «УВО» – «УНКР»¹¹⁹ осужденными Сияк, Хабленко, Корнейчук, Олейник и др. Проповедует поражение СССР. Заявляет, что задачи укр[аинских] нац[ионалистов] в лагере должны сводиться к взаимному осведомлению и подготовке кадров для будущего строительства фашистско-националистического государства на Украине»*¹²⁰.

Документ цей складався на підставі оперативних повідомлень, вартість яких принаймні сумнівна. Втім, пасаж щодо ворожого ставлення М. Козоріса до росіян (*«враждебно настроен против русских»*), вірогідно, недалеко від істини й мав логічне умотивування: літератор не мав підстав для особливих симпатій до народу, імперська влада якого (у самодержавній чи комуно-тоталітарній іпостасях) двічі піддавала його репресіям лише за те, що він – свідомий українець та національний культурний діяч. Але якщо навіть припустити, що висловлювання М. Козоріса у цій атестації відтворено стовідсотково автентично, то й у такому випадку неможливо зрозуміти винесення

смертного вироку людині за *самі лише думки, переконання, висловлювання (хоча й необережні й незгідні з офіційною ідеологією)*.

Вищезгаданий список 134-х «українських буржуазних націоналістів» очолював *М.І. Яворський*. У ньому було чимало й інших західноукраїнських інтелігентів, а саме: *В.В. Баб'як*; *О.І. Бадан-Яворенко*; «член одеської групи УВО» *Ф.В. Бардашевський* (1891–1937) – в минулому офіцер австрійського війська, УГА та армії УНР; колишній депутат польського сейму *Я.С. Войтюк*; колишні члени Галревкому *М.Л. Баран* та *І.М. Сіяк* (водночас до страти засудили і його старшого брата *Миколу Сіяка*); *В. П. Гоца* (1885–1937) – в минулому директор Житомирського ІНО (той самий, який заспівував українських пісень під час транспортування в'язнів-галичан з Карлагу до Соловків); академік *С.Л. Рудницький*; професори *П.І. Демчук* та *М.М. Лозинський*; один з організаторів Легіону УСС, командир сотні й куреня у ньому *Василь Федорович Дідушок* (1889–1937) та його брати – *Володимир Федорович* (1897–1937) та *Петро Федорович Дідушок-Гельмер* (1889–1937); члени літературної організації «Західна Україна» *В.І. Атаманюк-Яблуненко*, *М. Ірчан*, *М.А. Качанюк* та *М.К. Козоріс*; колишній член політбюро ЦК КПЗУ *М. Т. Косар-Заячківський*; один з керівників скрипниківського НКО УССР *К.Й. Коник*¹²¹; члени родини Крушельницьких – її глава *Антін Володиславович*, «сини петлюрівського міністра освіти» (мовою енкаведистських документів) – *Богдан* та *Остан Крушельницькі*¹²²; *М. Г. Кузняк* (1895–1937) – в минулому директор Маріупольського інституту профосвіти; видатний вітчизняний театральний новатор *Лесь Курбас*; *В.О. Олійник*, *Т.І. Рена*, *О.Г. Сарван*, *Є.Й. Черняк*, *М.Й. Яцун*...¹²³. Усіх їх убили 3 листопада 1937 р. Одного дня з галичанами загинув і їхній «колега» по сфабрикованій справі «УВО», уродженець Чернігівщини *П.Ю. Дятлів*.

Тривалий час місце убивства першої, найбільшої групи соловецьких в'язнів (список на 1.116 осіб, розстріляно – 1.111), вивезеної з островів восени 1937 р., залишалося невідомим. Навесні 1996 р. з'явилися невиразні відомості, що виконавець вироку – капітан держбезпеки Матвеев – був 1938 р. репресований «за перевищення службових повноважень»¹²⁴. Ознайомлення з його слідчою справою дозволило з'ясувати технологію масових убивств.

16 жовтня 1937 р. заступник начальника АГУ УНКВД Ленінградської області капітан держбезпеки М. Р. Матвеев отримав за підписом начальника Ленінградського УНКВД комісара держбезпеки І рангу Л. М. Заковського письмову вказівку («предписание») такого змісту: «Предлагается осужденных Особой тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к сему копий протоколов Тройки за №№ 81, 82,

83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 октября с. г. – ВСЕГО в количестве 1116 человек, содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУГБ НКВД СССР, – РАССТРЕЛЯТЬ. Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и, связавшись с начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ – ст. майором госбезопасности т. АПЕТЕР, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, – привести приговоры в исполнение согласно данных Вам лично указаний. Исполнение донесите – представив по возвращении акты»¹²⁵.

Приречені на смерть соловецькі в'язні етапувалися морем до Кемі, звідти залізницею – до Медвеж'єгорська – й розмішувалися у слідчому ізоляторі Белбалттабору (розрахований був на одночасне утримання щонайменше 300 в'язнів). З ізолятора їх зв'язаними і майже цілком роздягнутими на автомашинах доставляли на місце езекуції, що розташовувалося у 16 км від Медвеж'єгорська, в урочищі Сандормох, у піщано-гравійному кар'єрі. Чоловіків на місце страти транспортували вантажівками, натомість жінок «галантні» енкаведисти підвозили легковими авто¹²⁶. За п'ять днів (27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р.)¹²⁷ «стахановець розстрільної справи» М. Матвеев особисто (іноді за допомогою помічника коменданта УНКВД Ленінградської області Алафера) розстрілював щодня з револьвера 200–250 осіб згідно з чисельністю засуджених відповідним протоколом трійки (по одному протоколу щодня; *основний «український» протокол – № 83 – убивства 3 листопада 1937 р.*)¹²⁸.

Одночасно розстріли українських, зокрема галицьких, інтелігентів провадилися й по інших місцях ГУЛАГу. 2 жовтня 1937 р. Особлива трійка УНКВД СССР по Челябінській області засудила на смерть С.Г. Вітика, який, перебуваючи у Верхньоуральському ізоляторі, «виявляв свої контрреволюційні переконання й непримиренно ворожі настрої щодо керівників партії та уряду», а також «вороже налаштований до НКВД й наглядскладу тюрми, порушував правила в'язничного режиму». 10 жовтня Семена Гнатовича убили. За «палюження стаханівського руху, поширення наклепницьких чуток на адресу керівників партії і советського уряду» тощо 20 листопада 1937 р. Особливою трійкою УНКВД по Карельській АРСР був засуджений «за першою категорією» й 2 грудня загинув Я.М. Струхманчук¹²⁹.

Під розстріли 1937–1938 рр. потрапили й ті особи, які були засуджені у справі «УНЦ» і вже звільнилися або ж завершували термін відбуття покарання. Так, 1937 р. із Суздальської в'язниці ГУГБ НКВД СССР у розпорядження УНКВД по Івановській області був направлений *І. М. Лизанівський*, який 9 вересня того ж року був засуджений до смертної кари. Вільнонайманий контролер по

постачанню ББК НКВД ССРСР *В. Г. Дністренко*, який відбув уже термін і працював в Управлінні комбінату на станції Ведмежа Гора, 13 вересня 1937 р. був заарештований, етапований у Харків і 8 листопада засуджений до страти. Така ж доля спіткала і *М.Р. Мельника*, який після звільнення працював у планово-економічній частині одного з відділень ББК. Ув'язнений вдруге, він під час допиту 13 листопада 1937 р. рішуче заперечував свою участь у «націоналістичній організації, що поставила собі за мету здійснення масових терористичних і диверсійних актів під час війни Польщі й Німеччини проти ССРСР». Тим не менше згідно з постановою НКВД ССРСР від 13 січня 1938 р. Михайло Романович був розстріляний.

Безперервно засідала Особлива трійка УНКВД ССРСР по Ленінградській області: табори слід було «розвантажити» й підготувати до прийому нових партій бранців сталінської системи. 20 листопада 1937 р. нею був засуджений і 23 листопада страчений колишній депутат польського сейму *Х.М. Приступа*. Мовляв, виявилися додаткові відомості щодо його «шпигунської діяльності», приховані від слідства 1933 р. 14 лютого 1938 р. цим же позасудовим органом у групі з чотирьох осіб, вже засуджених раніше за «контрреволюційну українсько-націоналістичну, шпигунську, терористичну діяльність», було підписано смертний вирок *С.М. Семку-Козачуку*¹³⁰.

Серед осіб, стосовно яких у цей час проводилося щось подібне до додаткового розслідування, привертає увагу доля *Йосипа Михайловича Зозуляка*. У рапорті капітана держбезпеки *М. Р. Матвеева* від 10 листопада 1937 р. щодо виконання вироків по «українському» протоколу № 83 (266 осіб) керівництво УНКВД по Ленінградській області інформувалося, що позасудове рішення не виконано лише стосовно єдиного в'язня – «*ЗОЗУЛЯК І. М., нап[авлен] в Киев, справа от 28/X-37 г.*»¹³¹.

Й. Зозуляк народився 18 листопада 1900 р. у м. Комарному на Львівщині. Служив рядовим в австрійському війську та УГА, політруком у 45-й стрілецькій дивізії РСЧА, згодом навчався і працював в УССР. У 1928–1931 рр. був секретарем Закордонного бюро допомоги КПЗУ, у лютому 1930 р. (після звільнення *О.І. Бадана*) призначений на посаду Вченого секретаря НКО, на якій працював до червня 1931 р.¹³² На час арешту – 11 травня 1933 р. – старший науковий співробітник Істпарту при ЦК КП(б)У. У справі «УВО» засуджений Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. до 10 років позбавлення волі¹³³. Покарання відбував на Соловках.

У зв'язку із тим, що *Й.* Зозуляк, мовляв, 1933 р. «приховав від слідства ряд істотних фактів своєї шпигунської й контрреволюційної

діяльності», він 21 жовтня 1937 р. був доставлений до Київської в'язниці. Підставою для цього стали «зізнання» від 2 та 9 серпня 1937 р. І.Ю. Кулика (на момент арешту директора Партвидаву ЦК КП(б)У), в яких йшлося про «шпигунську діяльність» по лінії апарату Уповноваженого НКЗС СРСР в Україні, де свого часу працював Іван Юліанович, й ЗБД КПЗУ на чолі з Й. Зозуляком.

5 листопада Йосип Михайлович у заяві до НКВД УРСР подав «додаткові свідчення», де зазначав: *«ЗБД як орган допомоги не відповідає своєму безпосередньому призначенню, визначеному для нього ЦК КП(б)У й Комінтерном, а, навпаки, усіма засобами сприяло посиленню роботи УВО в КПЗУ та неправильній інформації ЦК КП(б)У щодо дійсного стану в Зах. Україні».*

20 листопада 1937 р. спільним рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР (протокол № 363) Зозуляк був засуджений «за першою категорією» (упродовж шести тижнів це був вже другий смертний вирок, оскільки він підлягав розстрілу за рішенням Особливої трійки Ленінградського УНКВД від 9 жовтня). 23 листопада 1937 р. у марному сподіванні якщо й не врятувати, то принаймні продовжити собі життя Йосип Михайлович написав заяву на ім'я помічника начальника відділення 3-го відділу УГБ НКВД УРСР старшого лейтенанта держбезпеки Волосова, в якій викладав нові (вигадані) факти власної «контрреволюційної діяльності». Тим не менше тієї ж ночі його стратили¹³⁴.

Відмінну від Й. М. Зозуляка позицію під час повторного суду зайняв один з лідерів розламу у КПЗУ *Роман Володимирович Кузьма* (Турянський, 1894–1940). Виключений 18 лютого 1928 р. внаслідок тиску Л. М. Кагановича з партії, він відійшов від політичної діяльності, переїхав до СРСР, де займався літературною працею у «Крестьянской газете» (Москва). 8 лютого 1933 р. був заарештований у справі «УВО» й Колегією ОГПУ засуджений до п'яти років позбавлення волі. Покарання відбував у Владимирській в'язниці ГУГБ НКВД СРСР.

11 лютого 1939 р. розпочалося нове слідство, цього разу за фактами його *«шпигунської діяльності на території СРСР на користь Німеччини й Польщі»*. Спочатку він дав докладні власноручні зізнання, у яких зазначав, що «на шлях зради справі комунізму й контрреволюційної діяльності, спрямованої проти Советського Союзу, колишнє керівництво ЦК КПЗУ ступило з моменту схвалення 1927 р. виступу Шумського – Максимовича – Хвильового проти політики КП(б)У. Цей виступ й наступний за ним розлам у 1928 р. КПЗУ не мали випадкового характеру, а були організовані за прямими

вказівками польського фашизму».

Проте під час закритого судового засідання Військової колегії Верховного Суду ССРСР 16 липня 1940 р. у Москві Роман Володимирович заявив: *«Я не визнаю себе винним у шпигунській діяльності. Я не був агентом німецької розвідки. Свідчення у цій частині я дав, оскільки не витримав фізичних засобів впливу, що були застосовані до мене»*. На репліку головуючого, що свідчення Турянського на попередньому слідстві «дуже логічні», останній парирував: *«Так, логіка у моїх свідченнях є, але факти відсутні»* й додав: *«Якщо свідчення людини, доведеної до ненормального стану, є правильні, то їх нема чого перевіряти. Свої свідчення я писав під загрозою і застосуванням фізичних засобів впливу»*. «Я прошу перевірити факти й співставити усі свідчення, – наголошував він. – Неможливо обвинувачувати мене у таких злочинах, яких я не робив. Я не був агентом польської й німецької розвідок. Поляки знущалися наді мною й мою родиною. Я не міг бути з ними зв'язаний. Я борюся проти поляків».

Незважаючи на стійку позицію обвинуваченого, Військова колегія засудила його до смертної кари¹³⁵.

10 березня 1925 р. у листі до одного із своїх кореспондентів М.С. Грушевський, згадуючи приїзд до УССР групи колишніх військових УГА, зауважив: *«Перед Різдом приїхав сюди полковник Гриць Коссака, що проводив галицькою армією в 1918-у р. против поляків... От я сподіваюсь і хотів це то бачити на свої очі, як він з укр[аїнською] армією піде до Галичини, як буде війна; сим разом може вже ССРСР не зробить тої помилки, що в 1920 р. – не буде пхатись до Варшави, а допильнує Галичини»*¹³⁶.

Мрійливе побажання видатного вітчизняного історика було висловлене за умов, що докорінно відрізнялися від тих, які склалися на осінь 1939 р., коли тоталітарний ССРСР дістав можливість «допильнувати Галичини». Що ж до згаданого Г. Й. Коссака, військовій якості якого М. Грушевський вочевидь переоцінював, то він, після тісної співпраці зі «слідством» й відбувши термін покарання у справі «УНЦ», працював викладачем німецької мови на фабриці ім. К. Цеткін у Москві. 22 лютого 1938 р. його заарештували вдруге – за «контрреволюційну націоналістичну діяльність». Відтак було «каяття» у «приховуванні» під час слідства у 1931–1932 рр. інформації щодо власної та «спільників» «контрреволюційної і шпигунської діяльності», чергові численні «свідчення», нові десятки імен «шпигунів» і «націоналістів». Зізнання Коссака ретельно стенографувалися, передруковувалися й «легітимізувалися» власноручними підписами ув'язненого. Одержавши належну «базу

даних» для подальших арештів, енкаведисти вже не потребували «послуг» в'язня. 2 березня 1939 р. Військова колегія Верховного Суду СССР засудила Г. Коссака до вищої міри покарання. 3 березня вирок виконано (реабілітований Г. Коссак 1987 р.). Восени 1937 р. в Омську були страчені його брат Василь разом з дружиною Марією Миколаївною, уродженкою Львова, колишньою студенткою Інституту радянського будівництва і права у Харкові¹³⁷.

Звичайно, список репресованих можна і варто продовжувати, адже доля кожної людини унікальна. Названі й сотні інших інтелігентів – вихідців з України «недержавної», які віддавали свої знання та працю для відродження державної України та прийдешнього возз'єднання всіх українських земель, загинули внаслідок терору тоталітарного комуністичного режиму.

Коли Й. В. Сталін проводив ліквідацію так званої «ленінської гвардії», Л. М. Каганович, за переказами, досить влучно окреслив метод її усунення: «*Ми знімаємо людей шарами*»¹³⁸. Технологія суцільного усунення (репресування, ліквідації) певних політичних еліт чи навіть окремих категорій населення вочевидь була використана тоталітарною владою не лише стосовно «старих більшовиків». Одним з таких численних «знятих шарів», ретельно й жорстоко вилучених сталінськими «садівниками», й була західноукраїнська еміграція (або вихідці зі Східної Галичини, Буковини й Закарпаття) в УССР. Упродовж 30-х років було практично винищено, зокрема колишніх урядовців ЗУНР, старшин УСС та УГА, тобто людей з будь-яким досвідом національної державної роботи чи військової діяльності (прикметно, що серед них опинилися й колишні члени Галревкому, які 1920 р. здійснювали першу невдалу спробу насадження советського режиму в Галичині).

Виявлений автором, а також оприлюднений останніми роками іншими дослідниками матеріал переконливо свідчить, що галичан у тоталітарному СССР упродовж 1930-х років арештовували, а згодом і страчували цілими сім'ями. Гучного розголосу у Західній Україні набула трагедія родини *Крушельницьких* – одразу після страти у першій «кіровській хвилі» Івана і Тараса Крушельницьких. Менш відомим й по сьогодні залишається знищення комуністичним режимом братів *Баданів* (Дмитра, Миколи й Олександра), *Дідушків* (Василя, Володимира та Петра), *Коссаків* (Василя та Григорія, їхнього небожа – Йосипа, дружини Василя – Марії), *Кузняків* (Володимира та Миколи)¹³⁹, *Сіяків* (Івана та Миколи), подружжя *Максимовичів*¹⁴⁰ та ін. Практично незнаному досі залишалася родинна драма *Лозинських*.

В згадуваншому листі М. Лозинського до М. Єжова від 24

березня 1937 р. прохач писав, що його дружина є старшою сестрою діяча більшовицької партії Віктора Таратути (1881–1926), якою вона виховувала й «спрямувала на шлях соціалізму». Відтак, наголошував автор, «повернувшись на старості років на оновлену Батьківщину, давши їй чотирьох дітей, висококваліфікованих спеціалістів, які закінчили закордонні школи (у Німеччині, Австрії й Чехословаччині), знають три основні світові мови (англійську, німецьку й французьку), вона, замість спокійної, затишної старості, зробилася *удовою живого чоловіка*, яка вважає щастям, якщо їй дозволять побачитися з ним декілька годин під вартою».

Арешт і засудження батька лягли зловісною тінню на життя трьох синів і доньки М.М. Лозинського. Професор інформував «залізного» наркома щодо негативного впливу його несправедливого засудження на становище дітей: *«Троє з них були після того ув'язненні викинуті з роботи й як затавровані повинні були шукати нової роботи, причому один син, доцент Ін-ту хімії та старший науковий співробітник н[ауково]-д[ослідного] Ін-ту вогнетривких матеріалів, змушений був кинути наукову роботу й піти на завод на периферію, дочка ж, також наукова працівниця (з патолофізіології), лише через Комісію радянського контролю дістала можливість працювати»*¹⁴¹.

Однак зміна місця праці й виїзд зі столичного тоді Харкова на республіканську периферію не врятували життя синам «ворога народу».

Цікаве спостереження зробив відомий дослідник тоталітарної доби в Україні С. І. Білокінь. Аналізуючи недосконалість советських реєстрацій, він зауважив, що «в офіційних довідках раз у раз траплялися анекдотичні помилки і вияви дрімучого незнання». Ті, хто був знайомий з цією советською специфікою, мали можливість використовувати огріхи системи. Автор наводить унікальний випадок з визначним українським ученим в галузі економіки та економічної географії, колишнім дійсним статським радником Антоном Снявським (1866–1951), який не був репресований, оскільки виробив кілька прийомів, що довели «свою дивовижну ефективність і разом із звичайною обережністю в побуті й розмовах справді його врятували».

Насамперед, він знищив усі свої дореволюційні документи й «підкорегував собі біографію», створивши таким чином власну «легенду». По-друге, намагався якнайчастіше переїздити. Тому «географія життя вченого просто несамовита»: Катеринослав – Кам'янець-Подільський – Київ – Благовіщенськ (Далекий Схід) – Сталінград – Сімферополь – Нальчик – Сімферополь – Ростов-на-Дону – Чернівці – Кіровоград – Краснодар – Сімферополь. Як підсумовує свої спостереження С. І. Білокінь: *«Снявський свідомо вніс плутанину*

з фактами й датами, розплутати яку було б надзвичайно тяжко для найзавзятішого «кадровика». Поки останній надіслав би запити, одержав звідусіль відповіді й відтворив справжню його біографію, Антін Степанович давно опинився поза його юрисдикцією. Така тактика, яку його дочка називає «замітанням слідів», довела, повторюю, свою найвищу ефективність. У протистоянні режимові Антін Синявський справді вийшов переможцем, і «світ його не зловив»...»¹⁴².

Вочевидь брати Лозинські не мали «щастя» й конспіративних талантів А. Синявського – як емігранти й советофіли вони вже апріорі були «засвічені» перед владою, яка відстежувала ледь не кожний їхній крок в УССР¹⁴³. Вони приїхали до підсоветської України з бажанням працювати на благо власного народу і з цим наміром не крилися. Натомість перехід на напівлегальне становище й перманентні мандри за маршрутом Україна – Далекий Схід – знову Україна і т. д. їх аж ніяк не приваблювали.

Отже, восени 1937 р. сталінськими позасудовими органами були репресовані за вигадані злочини та зв'язок із батьком-«контрреволюціонером» старший інженер «Шахтобуду» Рафаїл Михайлович Лозинський (1902 р.н.), старший інженер силікатної групи лабораторно-дослідного цеху металургійного заводу ім. Ілліча у Маріуполі Микола Михайлович Лозинський (1904 р.н.) та економіст «Трубосталі» Василь Михайлович Лозинський (1905 р.н.). Микола Лозинський був затриманий 10 серпня 1937 р. Маріупольським міськвідділом НКВД УССР. Інкримінувалася йому приналежність до «антисоветської української націоналістичної організації» й «шкідництво» в Інституті вогнетривких матеріалів у Харкові, а в Маріуполі, на комбінаті ім. Ілліча – виробництво «недоброякісної шамотної цегли». 26 жовтня 1937 р. комісія при НКВД СССР винесла йому смертний вирок.

Василь та Рафаїл Лозинські потрапили за ґрати УНКВД Харківської області у липні – серпні 1937 р. за обвинуваченням у приналежності до «контрреволюційної фашистської організації» й проведенні в УССР «фашистської, шпигунської й диверсійної роботи». На підставі наказу НКВД СССР № 00485 від 11 серпня 1937 р. обидва брати були засуджені до вищої міри покарання й невдовзі страчені¹⁴⁴.

* * *

В Англії XVI–XVIII ст.ст. людей «з'їдали» вівці. Громадян тоталітарного СССР «з'їдали» примусова колективізація, голодомори, перманентні криваві репресії. Стосовно ж підсоветської України – збудована з уламків царської Росії новітня сталінська імперська конструкція виявляла себе також свідомим і цілеспрямованим «поїданням» та знищенням представників національної інтелектуальної еліти.

Винищення української інтелігенції (не лише галицької за походженням) в роки сталінського терору спричинило зниження інтелектуального рівня та творчого потенціалу української нації. Термін «розстріляне відродження» лише частково відображає стан справ. Негативно вплинули репресії й на розвиток різноманітних контактів між УССР та західноукраїнськими землями, які практично були зведені нанівець. Таким чином, було істотно уповільнено розвиток української культури і науки.

На побутовому ж рівні внаслідок репресій і систематичних кампаній із залученням засобів масової інформації у переважній більшості населення УССР сформувався стійкий стереотип галичанина як «шпигуна», «контрреволюціонера», «націоналіста» на відміну від наддніпрянця, вихованого, мовляв, у відданості «партії й урядові». Щоправда, в разі потреби влада вміло застосовувала й щодо уродженців Великої України жупел «петлюрівець» як синонім термінів «націоналіст» і «контрреволюціонер». Але то тема для розмови вже іншого разу.

Примітки

¹ Аби відрізнити терміни *рада*, *радянський* (*радянські*), вироблених вітчизняними демократичними традиціями й уживаних за часів Української Центральної Ради (УЦР) та Української Народної Республіки (УНР), для означення більшовицьких структур періоду советсько-російської окупації України та створених під час неї форм української псевдодержавності, використовуються терміни *совсти*, *советський*, а також абрєвіатури *УССР*, *СССР*, що їх традиційно застосовували ще діячі УЦР/УНР, а згодом – українська діаспора й закордонне українознавство.

^{1A} Про це докладніше див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 104–130, 288–298; *Рубльов О. С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; *Рубльов О.* Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція у таборах СССР, 1930-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6: Зб. наук. праць на пошану С. В. Кульчицького. – С. 319–341; та ін.

² Див., напр., гулагівське листування та щоденник О. Вишні: «*Ех і життя мотузьяне! Терпи, козаче...*»: Сумний епістолярій сміхотворця / Публ. С. Гальченка // *Вітчизна*. – 1989. – № 11. – С. 134–146; № 12. – С. 131–147; *Вишня Остап*. Чиб'ю. 1934: З табірнього щоденника / Публ. С. Гальченка та М. Євтушенка // *Київ*. – 1989. – № 12. – С. 107–124. Див. також: *Заяви М. М. Лозинського наркомів внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням*

про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р. / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 112–121; та ін.

³ Див.: *Юрченко В.* Шляхами на Соловки: Із записок засланця. – Л., 1931. – 231 с.; *Його ж.* Пекло на землі: В Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіль. – Л., 1931. – 211 с. («Усевлон» /рос./ – «Управление северо-восточных лагерей особого назначения» ОГПУ СССР); *Його ж.* Зі соловецького пекла на волю: Записки втікача. – Л., 1931. – 287 с.

⁴ Про нього див. докладніше: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 163–165.

⁵ Див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – [Б. м.], 1947. – 93 с. Передрук в Україні з біогр. додатком «*Галичани на Соловках*» (автор С. Гасай) див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941 рр. / Ред. Р. Матейко і Б. Мельничук. – Тернопіль, 1999. – 124 с.

⁶ Див.: *Гірняк Й.* Спомини / Упорядкув. Б. Бойчука. – Нью-Йорк, 1982. – С. 375–438.

⁷ Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон, 1987. – *Кн. 1.* – С. 487–660 (*Ч. IV* – «*Окаянні роки*»).

⁸ Див.: *Канюка О.* Від Гужівки до Біломор-каналу: Свідчення концтабірника 1930-их рр. – Нью-Йорк, 1988. – 207 с.

⁹ Див.: *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії /* Служба безпеки України; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смірнов, Ю. Шаповал; Відп. ред. А. Зінченко. – К., 1997. – *Т. 1.* – 325 с.; К., 1998. – *Т. 2 /* СБ України; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – 286 с.; К., 1999. – *Т. 3 /* СБ України; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – 394 с.

¹⁰ Див.: *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках /* СБ України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – К., 2003. – *Т. 1.* – LXII, 470 с.; К., 2003. – *Т. 2 /* СБ України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – IV, 624 с.

¹¹ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 58–59.

¹² *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії.* – *Т. 2.* – С. 176.

¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 954, арк. 400.

¹⁴ 1 серпня 1935 р. з'явився наказ НКВД СССР № 241 «*О зачете рабочих дней заключенным лагерей и мест заключения НКВД*»: «Зачет рабочих дней является одной из основных форм досрочного освобождения заключенных из лагерей, тюрем и колоний НКВД и высшей формой поощрения для заключенных. Зачет рабочих дней применяется только к заключенным, которые: а) выполняют и перевыполняют установленные в лагерях и местах заключения трудовые и производственные нормы при высоком качестве работы; б) соблюдают

все требования трудовой дисциплины и правил внутреннего распорядка [...]. Разъяснить всем заключенным, что за ударную работу и образцовое поведение к ним будут применяться наиболее высокие нормы зачета рабочих дней, а именно: *в колониях* – за 3 дня работы – 4 дня срока, т. е. при отбытии годовичного календарного срока фактически отбытый срок будет считаться: 1 год и 4 месяца [...]; *в лагерях* – за 2 дня работы – 3 дня срока, т. е. при отбытии одного года календарного срока фактически отбытый срок будет считаться 1,5 года [...]. Приказ вывесить во всех бараках, общежитиях, клубах и красных уголках лагерей и исправтрудколоний НКВД» (Цит. за: *Кокурин А., Петров Н.* ГУЛАГ: Структура и кадры. Ст. 2-я // *Свободная мысль – XXI* (Москва). – 1999. – № 9. – С. 120–121). Наказ № 241 спрямовувався на підвищення норми експлуатації безоплатної праці в'язнів тоталітарною державою, яка могла вільно маніпулювати заліком робочих днів за умов довільного визначення табірною адміністрацією виробничих нормативів, а відтак – їхнього виконання й перевиконання.

¹⁵ *ГДА СБ України.* - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 59881-ФП, т. 24-1. - Арк. 29. Заява М.І. Яворського опублікована (див., напр.: *Абдулін О., Логвин Е.* Останнє слово: Життя і смерть акад. Матвія Яворського // *Робітничча газета.* – 1989. – 14 лип.; *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії.* – Т. 2. – С. 250; та ін.).

¹⁶ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 60.

¹⁷ *Там само.*

¹⁸ 17 серпня 1933 р. з'явилася постанова РНК СРСР № 1774-384с «*О Беломорско-Балтийском комбинате*», якою приписувалося «в целях освоения Беломорско-Балтийского канала им. тов. Сталина и прилегающих к нему районов, образовать Беломорско-Балтийский комбинат («Белбалт-комбинат»). Непосредственное руководство комбинатом возложить на ОГПУ». 23 серпня датований наказ ОГПУ № 140 «*О Беломорско-Балтийском комбинате ОГПУ*». 4 грудня з'явився наказ ОГПУ № 00381 «*О расформировании Соловецких исправительно-трудовых лагерей ОГПУ*», який приписував Соловецькі виправно-трудові табори з 1 листопада 1933 р. вважати розформованими з передачею усього їхнього особового складу в'язнів, апарату управління та майна ББК ОГПУ. У свою чергу, начальнику Белбалттабору наказувалося організувати на Соловецьких о-вах спецвідділення (табір), що невдовзі одержало назву 8-го від-ня ББК, й утримувати у ньому «*контингенти за особливою інструкцією*» (через три роки 8-е від-ня ББК перетворили на *Соловецьку в'язницю особливо-го призначення ГУГБ НКВД СРСР*, начальником якої став ст. майор держбезпеки І. А. Апетер) (Див.: *Кокурин А., Петров Н.* ГУЛАГ: Структура и кадры. Ст. 1-я // *Свободная мысль – XXI.* – 1999. – № 8. – С. 121, 125).

¹⁹ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії.* – Т. 2. – С. 223.

²⁰ *Там само.* – С. 232.

²¹ *Там само.* – С. 240–241.

²² *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 59.

²³ *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 453.

²⁴ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії.* – Т. 2. – С. 240.

²⁵ *Там само.* – С. 234.

²⁶ Цікаві й фрагментарні оцінки Яворським окремих подій у житті СССР. Так, «інформація» від 5 березня 1936 р. передає оцінку істориком владної метушні довкола смерті акад. І. П. Павлова (1849–1936): *«Помер ПАВЛОВ – єдиний учений, що ним міг хвастнути СССР. Влаштують йому урочистий похорон, квартиру віддають спадкоємцям [...], писатимуть й говоритимуть «наши ПАВЛОВ», а який він «наш», коли до самої смерті він не визнавав советської влади й був налаштований до неї вороже»*. 4 травня 1936 р. зафіксоване ставлення Яворського до першотравневих урочистостей: *«Я ніколи не святкував і не визнаю 1-ше Травня як свято. Мені незрозуміла причина веселоців табірників у цьому паскудному місці – навіть у травневі дні. Незбагненно, як люди примудряються забувати про те, що вони перебувають на становищі гіршому, аніж свого часу були кріпосні селяни. Ходять до театру, любуються «грою» акторів, забуваючи про те, що актор голодний, адже отримує голодний пайок у 500 грамів хліба. Кріпосний актор відрізнявся від табірнього тим, що перший завжди був ситий, а табірний тягне напівголодне життя»* (Див.: *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 225, 231; та ін.).

²⁷ М. Ящуну інкримінувалося, що він: *«1. Налезжав до Української Військової Організації; 2. У 1925 р. закордонним керівництвом УВО був спрямований на Советську Україну для проведення підпільної к-р роботи; 3. Був членом бойової терористичної групи у 1933 р. й у квітні місяці мав взяти участь у здійсненні терористичних актів на членів ЦК КП(б)У й уряду; 4. Проводив вербування нових членів організації; 5. Будучи зв'язаним з Розвідупром, використовував цей зв'язок для к-р роботи організації, підставляючи 4-му відділові штабу Укр[аїнського] Військ[ового] Окр[угу] членів УВО; 6. Здійснював на користь поляків шпигунсько-розвідувальну роботу в РСЧА, Тсоавіахімі, на військових курсах, а також повідомляв про кількість тракторних одиниць, розташування ремонтно-тракторних майстерень; 7. Підтримував безпосередній зв'язок з членами закордонних осередків УВО»*.

²⁸ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 170.

²⁹ *Там само*. – С. 194.

³⁰ *Там само*. – С. 202.

³¹ На грудень 1934 р. у Біломорсько-Балтійському комбінаті НКВД СССР нараховувалося **65.800** в'язнів (Див.: *Кокурин А., Петров Н.* ГУЛАГ: Структура і кадры. Ст. 2-я // *Свободная мысль* – XXI. – 1999. – № 9. – С. 115).

³² *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 199–200.

³³ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 91–92. Мемуарист був невисокої думки щодо драматургії Ірчана останніх харківських років: *«1932 р. на сцені Харківського театру «Березіль» йшла п'єса Мирослава Ірчана – «Пляцдарм». Це була низької вартості агітка, але її широко рекламували. Ця, перейнята «вірнопідданчими» тенденціями, п'єса автора «Родини щіткарів» згодом, до речі, стала за підставу Куликові обвинувачувати Ірчана в тому, що Ірчан був ні ким іншим, як шпіоном та апологетом польського імперіялізму. Обвинувачення дике, але цілком природне»* (*Там само*. – С. 91).

³⁴ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 197.

³⁵ 10 листопада 1933 р. наказом ОГПУ № 00361 оголошувалися *«Типові штапти для виправно-трудоових таборів ОГПУ»*, що набували чинності з 1 листопада

да того ж року. У пояснювальній записці до наказу зауважувалося: «В целях внесения ясности в организационную структуру лагерей и установления единого образа в ее наименованиях, необходимо, чтобы все исправительно-трудовые лагеря строились по нижеследующему принципу: 1. Как правило, низовой административно-производственной лагерной единицей должен быть лагпункт. Под наименованием лагпункта следует понимать стационарное лагерное размещение заключенных, сконцентрированных на небольшой территории, для выполнения определенной производственной задачи, рассчитанной на длительный период времени. Количество заключенных в лагпункте может быть различно, но не менее 250 и не превышать 1.500 – 2.000 чел. В зависимости от расположения и производственных задач лагпункты могут подразделяться на подлагпункты. В тех случаях, когда лагпункты организуются для временных, преимущественно, сезонных работ, они носят название временных лагпунктов (взамен наименования так называемых командировок). Как правило, лагерные пункты должны входить в состав того или иного отделения (лагеря) [...].

2. Из совокупности нескольких лагпунктов, но не менее как из трех, организуется отделение (лагерь), количество заключенных в отделении, ориентировочно, должно быть не менее 3.000 чел. и не превышать 10.000–15.000 чел.» (Див.: Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура и кадры // *Свободная мысль* – XXI. – 1999. – № 8. – С. 124–125).

³⁶ *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 189.

³⁷ Спецзведення 3-ої частини 4-го від-ня ББК НКВД від 14 жовтня 1934 р. починається так: «В одном из разговоров с з/к ИРЧАН-БАБЮК последний рассказал о своих беседах, имевших место за последние дни с з/к ЯЩУН Михаилом Иосифовичем. Причем содержание этих бесед, для большей точности их, з/к ИРЧАНОМ были переданы и собственноручно зафиксированы в форме диалога между ним и з/к ЯЩУНОМ [...]» (Див.: *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 195).

³⁸ На користь припущення, що «текст» про «УВО» виконувався на замовлення співробітників НКВД, свідчить постскриптум до нього – звернення до анонімного замовника: «На Ваше запитання 7.V.1934 р., яка у мене спеціальність, крім літературної, я не сказав, що знаю добре коректорську роботу у друкарні й вільно пишу на друкарській машинці» (ГДА СБ України, м. Харків. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 021515. - Т. 1. - Арк. 342 зв.).

³⁹ ГДА СБ України, м. Харків. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 021515. - Т. 1. - Арк. 340.

⁴⁰ Там само, арк. 342 зв.

⁴¹ Там само.

⁴² Яскраве тому підтвердження – табірна характеристика Ірчана від 15 серпня 1934 р.: «З/к ИРЧАН-БАБЮК Мирослав Дмитриевич, находясь на общих работах [...], норму выполнял, но к перевыполнению не стремился. К общественным начинаниям лагерной массы, соцсоревнованию и ударничеству относился хладнокровно и свысока, считая себя человеком, выделяющимся из общей лагерной среды. Поскольку лагадминистрации [...] ИРЧАН был известен как писатель и драматург [...], он был допущен к участию в культурной работе, где активность проявил и работал охотно, однако эта работа успеха не имела [...] и з/к ИРЧАН-БАБЮК был снова снят на общие работы, но с использованием по общественной линии как работник КВЧ. Компрометирующих данных в

быту за ним не замечалось, человек, безусловно, способный. В настоящее время работает лесным сторожем, но продолжает работу и по общественной линии на работе при КВЧ [...]. В быту и общении с окружающими жизнерадостен, интересуется чтением, политической литературой. В обращении с лагерниками уживчив и прост. В беседах старается показать, что он безразличен к вопросам политической жизни» (*Остання адреса*. – Т. 2. – С. 190).

⁴³ *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 229.

⁴⁴ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 92. На відміну від батька лікар Володимира Крушельницька закарбувалася у пам'яті мемуариста як уособлення людської гідності й мужності: «*Ніби покутуючи гріхи рідних, донька – Крушельницька – була українською сестрою-жалібницею, прекрасно ставилася до в'язнів і в міру сил та можливості допомагала землякам. Крушельницька, разом з росіянками Брусиловою, Вечорою і Васільєвою, становила зразок політичної зрілості і людської порядності*».

⁴⁵ Див. докладніше: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 176–177.

⁴⁶ *Крушельницька Л. І.* Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001. – С. 98.

⁴⁷ *Там само*. – С. 98–99.

⁴⁸ Втечі з советських таборів у першій половині 1930-х рр. набули масового масштабу. Так, при середньорічній кількості мешканців ГУЛАГу 1933 р. у 440.008 осіб – того ж року втекло з виправно-трудових таборів НКВД 45.755 в'язнів (10,4 %), з яких енкаведистам вдалося розшукати й повернути до таборів 28.370 осіб, тобто лише 62 % утікачів (підраховано автором за: *Кокурин А., Петров Н.* ГУЛАГ: Структура і кадри. Ст. 2-я // *Свободная мысль – XXI*. – 1999. – № 9. – С. 112, 114).

⁴⁹ Див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. – С. 28–29.

⁵⁰ Обвинувальний висновок СПВ ГПУ УССР, яким О. К. Яворському інкримінувалася приналежність до «УВО», стверджував: «*ЯВОРСЬКИЙ у минулому служив у польовій жандармерії австрійської армії, а згодом був офіцером УГА. У 1920 р. вступив до Української Військової Організації. За директивами цієї організації з провокаційною метою вступив до КПЗУ [...]. У 1923 р. ЯВОРСЬКИЙ був перекинутий для підпільної роботи в Україну й тут увійшов до складу всеукраїнського центру УВО. У 1930 р. керівництвом УВО спрямований до Києва для організації повстанства на Правобережжі [...]. Перебуваючи у Києві, ЯВОРСЬКИЙ проникнув до складу співробітників розвідпункту 4-го відділу Українського військового округу, підставляючи 4-му відділу членів УВО й агентів польської розвідки в якості співробітників. Збирав та передавав полякам шпигунські матеріали [...]. Брав участь у підготовці терористичних актів проти керівників партії в Україні. Обвинувачуваний ЯВОРСЬКИЙ визнав свою приналежність до УВО, але згодом відмовився від свідчень». 23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УССР засудила кол. наук. співробітника Всеукраїнської бібліотеки при ВУАН до 10 років позбавлення волі. Невдовзі у кримінальній справі О. Яворського з'явилася позначка: «*Направлен спецконвоєм в СЛАГ ОГПУ з. Кемь при № 225091 от 10/XII-33 г.*» (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64367, арк. 344–345, 347–347 зв.).*

⁵¹ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 164–165.

⁵² *Там само*. – С. 169.

⁵³ Гаккенберг-Струхманчук Н. Мій біль непогамовний // *Художник Яків Струхманчук – жертва сталінського терору*: Публіцистика / Упорядкув. та ред. О. Мусієнка. – К., 1997. – С. 54.

⁵⁴ Малицький Ф. Перековка: Повість власного життя / Публ. Ю. Малицького // *Вітчизна*. – 1990. – № 11. – С. 93.

⁵⁵ Гжицький В. Спогади про минуле: [Рукопис] // *ЦДАМЛМ України*. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 35-а.

⁵⁶ Вишня Остап. Чиб'ю. 1934: 3 табірної щоденника // *Київ*. – 1989. – № 12. – С. 113.

⁵⁷ Там само. – С. 113, 120.

⁵⁸ ГДА СБ України. Ф 6. – Оп. 1. – Спр. 46046-ФП. – Арк. 174–175; Малицький Ф. Перековка. – С. 103.

⁵⁹ Вишня О. Чиб'ю. 1934: 3 табірної щоденника. – С. 113.

⁶⁰ Його колега по Ухтинсько-Печорському табору занотовував 20 серпня 1934 р.: «З Гжицьким не виходить нічого. Ходить на загальні роботи (місить глину, дере дранку і т. д.). Виробляє 150–200 %. По спеціальності його працювати не пускають. Не пускають його і в сільгосп, куди його, як агронома, хотіли взяти. Єсть якийсь спеціальний наказ щодо його з Москви [...]. Гжицький в розпущі, але нічим йому допомогти ніхто не може... [...] Боюсь я, щоб не пішов він кудись далі: на Воркуту!» (Див.: Вишня О. Чиб'ю. 1934. – С. 117).

⁶¹ Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура і кадри. – Ст. 4-я (Дмитлаг) // *Свободная мысль – XXI*. – 1999. – № 12. – С. 100.

⁶² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 57239, т. 1. – Арк. 216.

⁶³ Там само, арк. 217.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 57239, т. 1. – Арк. 213–214.

⁶⁵ На зверненні коротенькі резолюції: «Отказать. И. Кисилев»; «Сообщено 21.VIII.-34 г.» (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 57239, т. 1. – Арк. 213).

⁶⁶ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 133.

⁶⁷ *Остання адреса*. – Т. 3. – С. 226.

⁶⁸ Маловивчена на сьогодні тема – засуджені «контрреволюціонери» у менталітеті підсоветського українського суспільства 20–30-х років – з часом буде докладно розроблена. Перші ознаки її дослідження вже наявні. Зрозуміло, що не було це ставлення таким стовідсотково осудливим, як намагалася подати його советська пропаганда тих часів, а мало натомість безліч нюансів і відтінків – аж до приховано-співчутливого. Так, наприклад, один з репресованих «увістів», **Петро Юрійович Дятлів** (1883–1937), український націонал-комуніст, на час арешту професор Харківського ін-ту комунального господарства, вже за ґратами, 1 липня 1933 р., згадував свого знайомого, кол. чільного співробітника НКО УССР В. І. Баланіна, репресованого у справі «УНЦ»: «Останні роки жив і працював в Харкові, діяльний інженер, професор, журналіст, організатор укр. науково-технічних сил і журналів. Наближався до КП. *Тепер на засланні в Алма-Ату, інженерує й професорує. Мій шкільний товариш і досі приятель*» (виділення наше. – Авт). Петро Юрійович («чернігівець галичменської породи», за А. Річицьким) упродовж всього «слідства» рішуче відкидав свою належність до «контрреволюційної організації», тримав себе гідно, ні на кого не давав вигаданих «свідчень». У

його характеристиці давнього знайомого В. Баланина приємно вражає не лише філософськи-врівноважена оцінка непересічних професійних якостей засланця, як також демонстративно-викличне поєднання – «*тепер на засланні*» та «*мій... досі приятель*». Отже, для оскарженого нічого не змінилося від того, що шкільний товариш нині – *політичний засланець*.

⁶⁹ Постанова ЦК КП(б)У «Про Мархлевський і Пулинський райони» ухвалена політбюро ЦК 17 серпня 1935 р. Польський Мархлевський і німецький Пулинський р-ни Київської обл. розформувалися «у зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею». 3 жовтня 1935 р. це рішення «провели у советському порядку» – ідентичну постанову ухвалила Президія ВУЦВК (див.: *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. – Тернопіль., 1992. – С. 55–56; «оперативно-чекістський» аспект ліквідації Мархлевського р-ну висвітлений у публ.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 126–130). Отже, житомирські студенти про урядову ліквідацію «советської Мархлевщини» могли довідатися не раніше початку жовтня 1935 р.

⁷⁰ *Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю.* Шлях на Соловки // *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 11–12.

⁷¹ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 61–62.

⁷² Див.: *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 72–73.

⁷³ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 121–122.

⁷⁴ Див.: *Рубльов О. С.* Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки).* – К., 1991. – С. 127.

⁷⁵ *Там само.* 24 вересня 1936 р. 3-й відділ ББК НКВД СССР звертався до НКВД УССР: «Бывший директор н[аучно]-исследовательского института и академик ВУАН, осужденный Тройкой ОГПУ в 1933 г. по ст. 54-4-6 УК, – РУДНИЦКИЙ Степан Яковлевич (sic!), ныне содержащийся в БЛАГ НКВД, возбудил ходатайство о розыске и возвращении его научного труда «Геономия» (на 342 стр.). Указанная рукопись, как указывает в заявлении з/к РУДНИЦКИЙ, написанная им в следственном заключении, была сдана на просмотр в б[ывшем] ОГПУ УССР (sic!) при отправке в лагерь. Просьба сообщить о судьбе указанной рукописи для объявления з/к РУДНИЦКОМУ и выслать ее в случае наличия». Наступного дня керівництво обліково-архівного відділу ГУГБ НКВД СССР адресувало своїм підлеглим з ОАВ НКВД УССР категоричну вимогу з цього ж приводу: «Направляется заявление РУДНИЦКОГО Степана Львовича для розыска и высылки нам отобранной рукописи «Геономия», 342 страницы. Исполнение сообщите с возвращением заявления РУДНИЦКОГО. ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту». Лише директивна вказівка московського начальства змусила енкаведистів повернути ув'язненому академіку вищезгаданий рукопис (*ГДА СБ України.* - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 57190-ФП, т. 1. - Арк. 276–278).

⁷⁶ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Оп. 1. Спр. 48084-ФП, т. 1. Арк. 84 зв.; спр. 49647-ФП, арк. 508 зв.; ГДА СБ України, м. Харків. – Ф. 6. – Оп. 1. Спр. 0-22000, т. 2. – Арк. 586 зв.

⁷⁷ Люшков Генріх Самійлович (1900–1945) – уродж. Одеси; на той час (з лип. 1934 р.) – заст. нач. СПВ ГУГБ НКВД ССРСР. 3 серп. 1936 р. – нач. УНКВД по Азово-Чорноморському краю; з лип. 1937 р. – нач. Особливої бригади ГУГБ НКВД ССРСР у Хабаровську. 3 31 лип. 1937 р. – нач. УНКВД ССРСР по Далекосхідному краю. 13 черв. 1938 р., рятуючись від неминучих репресій, перетнув кордон з Маньчжоу-Го та здався японцям. Співпрацював з японською розвідкою. 19 серп. 1945 р. забитий нач. Дайренської японської військової місії (Див.: *Ваксберг А. И.* Царица доказательств: Вышинский и его жертвы. – М., 1992. – С. 67).

⁷⁸ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 134–135.

⁷⁹ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 135. **Дмитро Іванович Бадан** (1896–1937) – молодший брат О. І. Бадана-Яворенка. Після закінчення гімназії служив в австр. війську, брав участь у Першій світовій війні: поручик, хорунжий, командир ударної сотні на італ. фронті. Служив в УГА, потрапив до польськ. полону, де перебував до 1920 р. Закінчив Високу земельну школу у Відні (1925), після чого приїхав в УССР. Працював у Наркомземі УССР, був аспірантом Харківського с.-г. ін-ту, працював плановиком Краматорського машинобуд. з-ду. У справі «УВО» заарештований у серп. 1933 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УССР 7 лют. 1934 р. засуджений до десяти років таборів. Загинув 1937 р.

⁸⁰ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 135.

⁸¹ *Там само.* – С. 136.

⁸² ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 49647-ФП, арк. 524.

⁸³ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 136.

⁸⁴ *Рубльов О. С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 112.

⁸⁵ *Рубльов О. С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник.* – К., 1993. – Вип. 2. – С. 116–117.

⁸⁶ Див., напр.: *Герлинг-Грудзинский Г.* Иной мир: Советские записки / Пер. с польск. – М., 1991. – С. 40. Архіви зберегли й відповідь-пораду М. І. Яворського наприкінці грудня 1936 р. одному з в'язнів, який апелював до наркома внутрішніх справ ССРСР щодо перегляду своєї «справи» й одержав стандартну відповідь – «Залишити без наслідків»: «Даремно Ви, молодий чоловіче, себе принижуєте й пишете різні заяви, в особливості НКВД. Нічого Ви їм не доведете, хоч сто разів кажіть й називайте себе не лише червоним, але й ультра-червоним. Усе це аніскільки не зворушить. Особисто я не радив би Вам займатися цими глупствами...» (Див.: *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 244).

⁸⁷ Див.: *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи]* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 112–121.

⁸⁸ *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Там само.* – С. 120.

⁸⁹ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. – С. 64–65.

⁹⁰ *Там само.* – С. 30.

⁹¹ *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 117.

⁹² *Там само.* – С. 118.

⁹³ *Там само.* – С. 119–120.

⁹⁴ Див.: *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 118–135; № 5. – С. 97–118; № 6. – С. 84–102; 1998. – № 1. – С. 112–121.

⁹⁵ Рекомендуючи перевидання праці М. Лозинського українському заокеанському читачеві, І. Кедрин-Рудницький звертав увагу на непересічну цінність книги, написаної справжнім знавцем хитросплетінь тогочасної міжнародної політики: «*Людина з високою освітою, публіцист-політик, колишній член Державного Секретаріату ЗУНР, опісля член її делегації на Мірову конференцію у Парижі, був першорядним знавцем тодішніх історичних подій і одним із нечисленних знавців різних закулісових махінацій [...]. З-посеред різних його брошур і розвідок з ділянки української політичної думки та міжнародного права його книжка «Галичина» – найцінніша, як нарис політичної історії ЗУНР – ЗОУНР за роки 1918–1920*». Саме ці якості праці М. Лозинського, як і трагічна доля її автора, спричинили внесення «Галичини...» до більшовицького «індексу заборонених видань»: «*“Галичина” Михайла Лозинського належить до тих книжок, що їх большевики, прийшовши до Західньої України в 1939 р., вилучували з приватних і публічних бібліотек і нищили*» (Кедрин І. Світлі і похмурі роки: «Галичина» М. Лозинського – і чому її передруковано // *Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920.* – Нью-Йорк, 1970. – С. VII, XI). У тій же передмові стисло й досить влучно охарактеризоване советське десятиріччя біографії відомого галицького політика й правознавця: «*Під час так званої радянофільської течії в 20-х роках він повірив був, що «большевики змінилися» та що в Україні настали відносини, в яких можна співпрацювати з режимом і працювати для української культури. Бувши чесним з собою, зробив разом із відомим досить поважним гуртом галицьких інтелектуалів практичний висновок і виїхав у 1927 р. в Україну [...]. Він став був спершу керівником катедри права в Інституті Народного Господарства в Харкові, але вже в 1930 р., під час розгрому українства у зв'язку з процесом Спілки Визволення України, арештували його й заслали на далеку північ, де серед докладно невідомих обставин помер у 1937 р., на 57-му році життя*» (Кедрин І. Світлі і похмурі роки... – С. XI). Отже, характеристика досить точна. Зауважимо лише, що «докладно невідомі обставини» (на 1970 р.), за яких був репресований і загинув М. Лозинський, сьогодні вже з'ясовані.

⁹⁶ Див., напр.: *Погребенник Ф. П. Лозинський Михайло Михайлович // Українська Літературна Енциклопедія: В 5-ти т. / Редкол.: І. О. Дзверін (відп. ред.) та ін. – К., 1995. – Т. 3. – С. 225; Касяненко Ю. Я. Лозинський Михайло Михайлович // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001. – Т. 3. – С. 517–518.*

⁹⁷ *ГДА СБ України, м. Харків*, ф. 6, оп. 1, спр. 021512, арк. 68. Це звернення з Богучанського р-ну Красноярського краю (одне з тисяч аналогічних), автор якого лише у вересні 1954 р. отримав паспорт й був звільнений від заслання, не потрапило до тогочасного советського лідера, осівши натомість у секторі

листів загального відділу ЦК КПСС. Втім, й на вимушеній емеритурі «пенсіонер союзного значення» не пригадав випадкову зустріч з І. Сірком, обмежившись у спогадах лаконічною згадкою про обставини свого першого приїзду до Києва: «Однажды Каганович мне позвонил и говорит: «Вы просили меня перевести Вас в какой-либо округ на партийную работу [...]. Я бы Вам предложил Киев [...]. В Киев идет секретарем окружного комитета товарищ Демченко, а Демченко просит, чтобы Вас отпустили с ним заведовать орготделом Киевского окружкома [...]». Я, не раздумывая, дал согласие» (Див.: *Хрущев Н. С.* *Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн.* – М., 1999. – Кн. 1. – С. 36–37). Дрібний епізод приймання справ організаційного відділу Київського окружкому КП(б)У 1928 р. цілком стерся у пам'яті (чи не привернув увагу?) Хрущова-мемуариста.

⁹⁸ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 296.

⁹⁹ *ГДА СБ України, м. Харків, - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 021512. - Арк. 80.*

¹⁰⁰ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 296.

¹⁰¹ Відмову у знятті судимості з М. С. Сисака спричинив відповідний негативний висновок Міністерства держбезпеки Татарської АССР від 18 липня 1947 р., що обґрунтовувався матеріалами справи-формуляра на відомого лікаря. Так, у 1940–1943 рр. він неодноразово висловлював свої «антисовєтські й поразницькі погляди». Зокрема, говорив: «*Селяни неохоче сприйняли колективізацію землі й 1933 р. відповіли на це зменшенням посівної площі, і це спричинило недорід, голод. Почалися репресії, багато було заарештовано й вислано поза межі України, все це залишило слід – незадоволення серед населення України*». Напередодні відкриття Другого фронту М. Сисак доволі об'єктивно характеризував внутрішню ситуацію у Німеччині та її найближчі перспективи: «*Становище у Німеччині непогане. У Гітлера вся Європа, тепер німці триматимуть лише оборону на нашому фронті й зміцноватимуть південно-західні кордони [...]. Союзникам нелегко доведеться вступати на материк. Італія, питання про яку вирішено, особливого значення не має, а сама Німеччина поки що невразлива, хоча б внаслідок вигідного географічного положення. Потім, у Німеччині немає голоду, вона має усі продукти з окупованих держав*». У справі-формулярі неохайно оцінювалося прагнення Сисака «*підтримувати зв'язок з особами української національності, які мешкали у Казані*». Як ознака нелояльності розцінювалося й надходження у січні 1947 р. від брата з Нью-Йорка листа з проханням дати про себе знати після 30 років розлуки. Враховувалося й занепокоєння Сисака власним «кримінальним» минулим, який вважав його серйозним гальмом у своїй науковій кар'єрі й, зокрема, захисті ним докторської дисертації (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 247–249).

¹⁰² *Танчаківський Костянтин Олександрович* (1894 – ?) – нар. у містечку Дунаєво Перемишлянського повіту у Сх. Галичині, у родині священника. Закінчив Тернопільську гімназію (1913). Служив в УСС (1914–1918), куди пішов добровольцем. З 1915 р. – знайомий М. Сисака. Згодом вчителював, був співробітником Міністерства фінансів УНР (1920), викладав у Кам'янець-Подільському ун-ті (1921). З 1921 р. жив і навчався у Празі, брав активну участь у прокомуністичних організаціях українського студентства, один з фундаторів «Ділового

об'єднання поступового студентства» (ДОПС). 1928 р. приїхав в УССР, закінчив аспірантуру КПІ, був викладачем і наук. співробітником київських вузів. Заарештований 29 квітня 1935 р. Визнав свою приналежність до «контрреволюційної організації». Засуджений до п'яти років таборів. Покарання відбував у Біломорсько-Балтійському таборі. 29 квітня 1940 р. – після відбуття терміну позбавлення волі – виїхав до м. Макіївки у Донбасі. Подальша доля невідома.

¹⁰³ Ця очна ставка відбулася 9 жовтня 1935 р. На ній Танчаківський підтвердив свою і Сисака приналежність до «контрреволюційної організації», його візаві це категорично заперечував.

¹⁰⁴ Йдеться про *С. М. Долинського-Глазберга* (1896–1938), пом. нач. СПВ Управління держбезпеки НКВД УССР, який «вів» «справу» Танчаківського – Сисака. Начальником СПВ у той час був Б. В. Козельський.

¹⁰⁵ *ГДА СБ України*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 38511-ФП. - Арк. 175–175 зв.

¹⁰⁶ *ЦДАМЛМ України*. - Ф. 322. - Оп. 1. - Спр. 520. - Арк. 1, 3.

¹⁰⁷ Див.: *Письменники Радянської України, 1917–1987*: Біобібліогр. довідник. – К., 1988. – С. 594.

¹⁰⁸ *ЦДАМЛМ України*. - Ф. 212. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 66.

¹⁰⁹ На смерть І. Ткачука львівська преса відгукнулася звичайним собі повідомленням (замість належного у таких випадках некролога): «Львівська організація Спілки радянських письменників України та редакція журналу «Радянський Львів» з сумом сповіщають про передчасну смерть літератора Івана Васильовича Ткачука, що сталася після тривалої тяжкої хвороби 19 жовтня ц. р.» (Див.: *Львовская правда*. – 1948. – 21 окт.; *Вільна Україна*. – 1948. – 22 жовт.). Зрозуміло, що про участь небіжчика у «контрреволюційній» Спілці письменників «Західна Україна» не згадувалося. У рішенні Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УССР від 17 квітня 1957 р. зазначалося, що 1934 р. І. В. Ткачук обвинувачувався у тому, що, будучи членом контрреволюційної «Української військової організації» з 1921 р., займався підготовкою кадрів для УВО, а також прийняв на себе безпосереднє завдання по підготовці теракту над Постишевим. Таке обвинувачення, а також свідчення самого Ткачука під час попереднього слідства, на думку Судової колегії, викликали «сумніви в їхній правдивості»: «По справі проходить, що Ткачук знаходився в одній організації з Остапом Вишнею, Досвітнім. При ознайомленні з обвинуваченням останніх видно, що останні також нібито особисто брали на себе завдання, до того ж без участі Ткачука, в проведенні терористичного акту над Постишевим». «Така суттєва непогодженість в діяльності членів одної і тієї ж організації може свідчити про надуманість і несерйозність висунутого обвинувачення як проти Ткачука, так і Досвітнього і Вишні, що підтверджується щодо останніх ухвалою Военного трибуналу Київського військового округу (про їхню реабілітацію. – *Авт.*)», – зазначалося у рішенні Судової колегії. На цій підставі постанову Суд. трійки при Колегії ГПУ УССР від 26 лютого 1934 р. щодо І. В. Ткачука було скасовано, а справу проти нього закрито за відсутністю в його діях складу злочину (*ГДА СБ України*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 57239-ФП, т. 2. - Арк. 147–149).

¹¹⁰ *Гаккенберг-Струханчук Н. Мій біль непогамовний // Художник Яків Струханчук – жертва сталінського терору*: Публіцистика. – С. 52–54.

¹¹¹ Гаккенберг-Струхманчук Н. Мій біль непогамовний. – С. 57.

¹¹² ГДА СБ України. - Спр. 48085-ФП, т. 1. - Арк. 183.

¹¹³ Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р. / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 115.

¹¹⁴ Там само. – С. 121.

¹¹⁵ Див.: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – С. 31, 62, 78, 87.

¹¹⁶ Один з таких актів про страту – щодо письменника, члена літературної організації «Західна Україна» В. І. Атаманюка-Яблуненка – наводили й ми у своїх публікаціях, маючи вже інформацію, що того самого дня – 3 листопада 1937 р. – енкаведисти убили й інших совєтських політв'язнів – галичани (М. Ірчана, М. К. Козоріса, М. Т. Косара-Заячківського, С. Л. Рудницького та ін.) (Див.: Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента // Укр. археогр. щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 118; Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 299).

¹¹⁷ Остання адреса. – Т. 1. – С. 164.

¹¹⁸ Під час реабілітації у 1956 р. було реконструйовано нескладну механіку «засудження» в'язнів Соловків 1937 р. до страти: «На лиц, находящихся в заключении в Соловецкой тюрьме или Соловецких ИТЛ, предварительное расследование не производилось, а по агентурным материалам или справке по старому следственному делу выносилось на заседание Особой тройки, которая и выносила свое решение» (Див.: Остання адреса. – Т. 2. – С. 24).

¹¹⁹ «УНКР» (рос.) – «українські націоналісти – контрреволюціонери» (або – як забарвлення окремого «контрреволюційного» напрямку – «українська націоналістична контрреволюція»).

¹²⁰ ЦДАГО України. - Ф. 263. - Оп. 1. - Спр. 49757, т. 2. - Арк. 1.

¹²¹ **Клим Йосипович Коник** (1888–1937) – уродженець м. Посада Сеницька (Сх. Галичина). Закінчив гімназію у Львові (1908), навчався у Львів. ун-ті, закінчив офіцерську школу в Егендорфі (1913), правничий ф-т Віденського ун-ту (1914). Служив хорунжим в австр. війську, в УГА (листопад 1918 – серпень 1919 рр.); з листопада 1919 р. – у 1-й укр. червоній дивізії (з 1920 р. – 44-та стрілецька дивізія РСЧА): командир кулеметної сотні, секретар редакції дивізійної газети. З травня 1921 р. працював у культуросвітніх органах Волині: зав. вид-вом, зав. політосвітою, зав. профосвітою, зав. соцвихом, зав. губвідділом освіти, ректор Житомирського ІНО (1925–1928). З 18 лютого 1928 р. – ректор Одеського ін-ту народного господарства; з 23 листопада 1928 до 15 листопада 1930 рр. – заст. зав. Упрнауки НКО УССР. Згодом – керівник сектора планування науки Держплану УССР. У справі «УВО» ув'язнений 5 травня 1933 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. засуджений до п'яти років позбавлення волі.

¹²² **Володимир Антонович Крушельницьку** – останнього члена мученицької родини – «доньку петлюрівського міністра» – «засудила» до страти та ж Особлива трійка УНКВД Ленінградської обл. 25 листопада 1937 р. (прот. № 198). За даними Санкт-Петербурзького наук.-інформ. центру «Меморіал», в'язнів цього «соловецького етапу» (509 осіб, протоколи «трійки» №№ 134, 198, 199), вірогідно, стратили у передмісті тогочасного Ленінграда – у «звич-

ному місці для розстрілів», яким було пустище Койранкангас під Токсово (див.: *Остання адреса*. – Т. 3. – С. 44; Т. 2. – С. 275).

¹²³ Див.: *Остання адреса*. – Т. 1. – С. 164–166, 168, 170–176, 179, 183, 187–188, 190. На кожного з 134-х «українських буржуазних націоналістів», так само як і на М. Козоріса, попередньо було складено аналогічну довідку-характеристику з переліком індивідуальних «контрреволюційних злочинів». Так, напр., щодо **Федора Бардашевського** зауважувалося: «В Соловках входит в группу заключенных, осужденных по «УВО» [...]. Заявлял, что его заставили сознаться в несовершенном преступлении и «больше нигде, никогда и ни перед кем он сознаться не будет». Высмеивал тов. Постышева, видя портрет его в украинской рубашке, говоря: «Вот если бы эту рубашку одел украинец, то ему сейчас же приписали бы национализм». Говорил, что население терроризируется властью, что «лучше сидеть в лагере, так как на воле творится черт знает что»...». **Василеві Гоці** інкримінувалося таке: «Находясь в лагере на о. Соловках, держится в группе однодельцев, среди которых высказывает клеветнические слухи о повальных арестах на Украине. До настоящего времени остается националистом, надеясь на «возрождение Украины», считает политику ВКП(б) великодержавной. Ведет к-р клеветнические разговоры об органах НКВД, говоря, что ГПУ имеет больше власти, чем ВКП(б)» (Див.: *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 36, 50). Передрозстрільні атестації в'язнів-українців, зокрема галичан, зафіксували надзвичайно цінні для нас роздуми репресованих в останній, найтрагічніший період їхньої біографії, і є вартісним джерелом для реконструкції менталітету репресованих. Так, глузливо-зневажлива характеристика Ф. Бардашевським рідженого під українця Павла Постишева зайвий раз свідчить, наскільки однозначно-негативною була оцінка тогочасними українськими інтелектуалами цього сталінського поплічника-партноменклатурника й патологічного українофоба. Нинішній історик України має безліч доказів великодержавної політики червоної Москви в УСССР, а щодо масових арештів 30-х років у республіці – незрівнянно докладнішу інформацію, аніж ізольовані на Соловках бранці тоталітарної системи, які послуговувалися випадковими й фрагментарними повідомленнями новоприбулих товаришів по недолі.

¹²⁴ За інформацією Лариси Іванівни Крушельницької, 1938 р. Михайла Матвеева судили за брутальне поводження зі «злочинцями» й «дали десять років позбавлення волі (примхлива доля цього злочинця-енкаведиста – це одна ілюстрація до давнього анекдоту про особу, яку буцімто «вигнали з гестапо за...жорстокість». Втім, цей советський есесівець дожив до глибокої старості й помер лише 1975 р. (Див.: Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001. – С. 103).

¹²⁵ *Остання адреса*. – Т. 1. – С. 32.

¹²⁶ Див.: Крушельницька Л. І. Рубали ліс... – С. 104.

¹²⁷ Перерву у розстрілах з 27 жовтня по 1 листопада спричинила спроба втечі в'язнів під час перевезення з ізолятора й відтак потреба енкаведистів змінити процедуру перевезення.

¹²⁸ Иофе В. Соловецкий расстрел 1937 г. // *Остання адреса*. – Т. 1. – С. 28–29.

¹²⁹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 138–139; Мусієнко О. Злочин – без кари // Художник Яків Струханчук – жертва сталінського терору:

Публіцистика. – С. 42. 2 грудня 1937 р. був складений – аналогічний численним «матвеевським» – акт про вбивство Я. М. Струхманчука: «Я, Начальник 3 часті Водороздільного Отделения ББК НКВД СМІРНОВ, в присутствіи Оперуполномоченного 3 часті Водороздільного Отделения ББК НКВД т. КРЯТОВА, сею числа в 24 часа, согласно выписки из протокола № 21 заседания Тройки НКВД Карельской АССР от 20 ноября 1937 г. и предписания 3-го Отдела ББК НКВД за № 20545 от 27 ноября 1937 г., привел приговор в исполнение – РАССТРЕЛЯЛ заключенного БЛАГА Струхманчук Якова Михайловича, рожд. 1884 г. Бывший поручик австрийской армии, активный руководитель к-р организации «УВО», член Киевского центра «УВО», занимался шпионажем в пользу Польши. Ранее судим по ст. 58-11 УК на 10 лет» (Цит. за: Мусієнко О. Злочин – без кари. – С. 40).

¹³⁰ *Остання адреса.* – Т. 3. – С. 164.

¹³¹ *Там само.* – Т. 1. – С. 32.

¹³² Збереглося лапідарне власноручне звернення М. Скрипника до секретаріату ЦК КП(б)У від 3 лютого 1930 р. (день по тому, як 1 лютого змушений був залишити цю посаду О. І. Бадан): *«Прошу затвердити моїм науковим секретарем т. Зозуляка. Прошу провести опитом. М. Скрипник»* (ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 7. - Спр. 145. - Арк. 103).

¹³³ По справі «УВО» 1933 р. Й. Зозуляку як «активному членові Харківської організації УВО» інкримінувалося, що він, мовляв: «1. [...] Брав участь у нарадах активу організації й тримав зв'язок з представниками Московського центру УВО. 2. Був активним учасником бойової терористичної групи («боївки») у Харкові, що намічала здійснення терористичних актів проти відповідальних керівників Совлади та партії в Україні. 3. Був з 1919 р. агентом польської дефензиви й після переїзду того ж року в Україну продовжував шпигунську роботу, з 1928 р. по 1932 р. був зв'язаний з польським консульством [...], передавав для польського й чеського консульств політінформації щодо настроїв окремих частин Червоної Армії, про стан села, про роботу й становище у КПЗУ. 4. Передавав керівництву організації секретні партійні й державні документи, користуючись своїм службовим становищем. 5. Використовував становище секретаря ЗБД для надання матеріальної допомоги членам УВО, для організації перекидання й розміщення членів УВО, які прибували з-за кордону, для зв'язку з закордонними центрами УВО й для насадження повстанських осередків на місцях [...]» (Див.: *Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»).* – Харьков, 1933. – С. 181–182).

¹³⁴ Остання прижиттєва заява Йосипа Михайловича містила специфічну («на замовлення» слідства) інтерпретацію окремих, відомих йому по роботі у НКО УССР фактів, або фрагментарно повторювала брутальну критику «націонал-ухильницької» діяльності кол. керівника Наркомосу – М. Скрипника, що її багаторазово тиражувала советська преса: *«Увістами й боротьбистами проводилася шкідницька робота по лінії видання повного зібрання творів Леніна українською мовою. До складу редакції [...] були введені українські націоналісти: Пилипенко С., Вікул, Річицький Андрій, Хвиля. Вони [...] ставили головною метою якомога довше затримувати випуск повного зібрання творів Леніна*

українською мовою. В окремих томах, що вийшли, редакторами навмисно робилися при перекладі контрреволюційні спотворення окремих думок, висловлювань, слів та фраз Леніна, які читачем мали сприйматися за ленінські. Безліч галицизмів та полонізмів повинні були зробити повне зібрання творів Леніна [...] незрозумілим українському читачеві». Діставалося від заявника й «шкідникам і контрреволюціонерам» у редапараті скрипниківської «УРЕ»: «Велика шкідницька робота проводилася також по лінії видання «Української Радянської Енциклопедії», куди Любченком, Хвилею, як одними з редакторів «УРЕ», спрямовувалися на роботу Березинський, Річицький, Рубач, Федчишин й ціла низка інших, які під виглядом великої підготовчої роботи, що здійснювалася там, затримували випуск «УРЕ». За майже чотирирічне існування «УРЕ» не вийшов жоден том. А матеріали, зібрані для випуску «УРЕ», як передавав мені Бадан, який був посланий туди на роботу Скрипником, спрямовувалися до Львівського наукового товариства Шевченка для використання в енциклопедичному словнику, що видавався у Львові. Ці матеріали з відома увістів та боротьбистів, які працювали там, направлялися дипломатичною поштою Федчишиним [...]» (ГДА СБ України, м. Харків. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 016491, т. 2. - Арк. 153; про репресивний контекст справи «УРЕ» докладніше див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251).

¹³⁵ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 140–141.

¹³⁶ Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: Від 18 берез. 1924 до 12 лют. 1927 / Публ. М. Антоновича // *Укр. історик*. – 1977. – № 3/4 (55/56). – С. 108–109.

¹³⁷ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 185–186.

¹³⁸ Див.: *Восленский М. С.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – С. 95.

¹³⁹ Обидва брати **Кузняки** обвинувачувалися за справою «УВО» 1933 р. Старший, **Микола Григорович**, кол. сан. старшина УГА, згодом емігрант, член КП Австрії, викл. Київського польпедтехнікуму (1928), на час арешту – директор та професор Маріупольського ін-ту профосвіти, спершу визнав свою «належність» до «УВО», але невдовзі відмовився від цих свідчень, назвавши їх вигадками, які не відповідають дійсності. Молодший Кузяк – **Володимир Григорович** (1907–1933/34?) – на час арешту учительовав у с. Солобківцях на Вінничині (нині – Ярмолинецький р-н Хмельницької обл.). Обвинувачувався в тому, що: **1.** 1928 р. був завербований у члени УВО у Польщі. **2.** Працював у Польщі по лінії Розвідпу, був перевербований польською розвідкою й з відповідними завданнями перекинутий на сов[єтський] бік. **3.** На території УССР через свого брата Кузняка Миколу – члена УВО, зв'язався з активними членами УВО. **4.** Працюючи вчителем у с. Солобківцях, проводив активне вербування до лав організації сільської інтелігенції. **5.** Для маскування своєї к-р діяльності вступив до ЛКСМ й згодом був прийнятий у канд. КП(б)У». В.Г. Кузяк визнав свою «належність» до «УВО» й 23 вересня 1933 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до п'яти років позбавлення волі. 5 жовтня 1933 р. подав заяву Прокуророві ГПУ, в якій висловлював здивування тяжким присудом і пояснював, що «свідчення» підписував у галюцинаційному

стані, оскільки понад десять днів йому не давали спати, й не тямить, що саме писав і підписував. Засуджений просив прокурора дати йому можливість «*про все розповісти*», але так і не дочекався перегляду своєї «справи», оскільки невдовзі помер у Харківському бупрі.

¹⁴⁰ Постановою Колегії ОГПУ від 5 вересня 1933 р. **К. А. Максимович** (Саврич; 1892–1934) – один із «керівників» «Московського центру УВО» – був засуджений до 10 років виправно-трудова таборів. «Трудове виховання» у Біломорсько-Балтійському таборі НКВД СРСР завершилося тим, що 17 липня 1934 р. в'язень наклав на себе руки (Див.: *Глазунов Г. Чесне ім'я Карла Максимовича // Політика і час.* – 1991. – № 5. – С. 81). **Клементина Ланіна-Максимович** (1901–1937) 10 жовтня 1933 р. також була засуджена до 10 років таборів. 25 листопада 1937 р. Особливою трійкою УНКВД по Ленінградській обл. (прот. № 199) засуджена до страти й у складі 509 соловецьких бранців, етапованих до Ленінграда, розстріляна на пустищі Койранкангас під Токсово – разом з Володимирою Крушельницькою (див.: *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 275; Т. 3. – С. 92).

¹⁴¹ *Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р.* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 113–114.

¹⁴² *Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження.* – К., 1999. – С. 202–203.

¹⁴³ Так, напр., у розпалі арештів у справі «УВО» «книга спостережень» СПВ УГБ НКВД УССР – «*Список виявлених (не заарештованих) членів «Української Військової Організації» станом на 25 лип. 1933 р.*» – подавала таку інформацію про **Миколу Лозинського**: «*Сын профессора ЛОЗИНСКОГО Михаила. Будучи в Чехии, принадлежал к фашистской организации молодежи. По материалам УНЦ, проходит как член организации, проводивший работу среди молодежи в Харькове и Киеве. Связан в Харькове с к-р подпольем.*»

¹⁴⁴ Аналіз наказу № 00485 див.: *Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 144–145; текст наказу див.: *Там само.* – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–18.